

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MUSTAFA AZMİ ÖMER AKALIN'IN HAYATI VE ESERLERİ (1858-1940)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET FARUK İLKHAN

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET KAVAK

BİLECİK, 2025

10738867

T.C.
BİLECİK ŞEYH EDEBALI ÜNİVERSİTESİ
LİSANSÜSTÜ EĞİTİM ENSTİTÜSÜ
TARİH ANABİLİM DALI

MUSTAFA AZMİ ÖMER AKALIN'IN HAYATI VE ESERLERİ (1858-1940)

YÜKSEK LİSANS TEZİ

MEHMET FARUK İLKHAN

TEZ DANIŞMANI
DR. ÖĞR. ÜYESİ MEHMET KAVAK

BİLECİK, 2025

10738867

BEYAN

“Mustafa Azmi Ömer Akalın’ın Hayatı ve Eserleri” adlı yüksek lisans tezinin hazırlık ve yazımı sırasında bilimsel araştırma ve etik kurallarına uyduğumu, başkalarının eserlerinden yararlandığım bölümlerde bilimsel kurallara uygun olarak atıfta bulunduğumu, kullandığım verilerde herhangi bir tahrifat yapmadığımı, tezin herhangi bir kısmının Bilecik Şeyh Edebali Üniversitesi veya başka bir üniversitede başka bir tez çalışması olarak sunulmadığımı, aksinin tespit edileceği muhtemel durumlarda doğabilecek her türlü hukuki sorumluluğu kabul ettiğimi ve vermiş olduğum bilgilerin doğru olduğunu beyan ederim.

Bu çalışmanın, Bilimsel Araştırma Projeleri (BAP), TÜBİTAK veya benzeri kuruluşlarca desteklenmesi durumunda; projenin ve destekleyen kurumun adı proje numarası ile birlikte, ETİK KURUL onayı alınması durumunda ise ETİK KURUL tarih karar ve sayı bilgilerinin beyan edilmesi gerekmektedir.			
DESTEK ALINMIŞTIR	☐	DESTEK ALINMAMIŞTIR	X
Destek alındı ise;			
Destekleyen kurum;			
Desteğin Türü		Proje Numarası	
1- BAP (Bilimsel Araştırma Projesi)			
2- TÜBİTAK			
Diğer;.....			
ETİK KURUL onayı var ise;			
ETİK KURUL karar tarih/sayı:	/.....	

Mehmet Faruk İLKHAN

.././2025

İmza

ÖN SÖZ

Bu tez, Osmanlı Devleti'nin geç döneminde ve Cumhuriyet Dönemi'nin başlarında eğitim ve kültür alanlarında önemli hizmetlerde bulunmuş bürokrat ve münevver olan Mustafa Azmi Ömer'in hayatını, görevlerini ve Osmanlı maarif teşkilatına katkılarını ve eserlerini incelemeyi ele almak amacıyla hazırlanmıştır. 19. yüzyıl sonu ile 20. yüzyıl başında Osmanlı modernleşme sürecine tanıklık eden ve bu sürece etkin olarak katılan Mustafa Azmi Bey, hem bir eğitimci hem de idareci kimliğiyle dönemin toplumsal, kültürel ve siyasal dönüşümünü yansıtan çok yönlü bir şahsiyettir.

Narda'da başlayan hayat yolculuğu, Galatasaray İdadisi'nde aldığı modern eğitimle şekillenmiş; Mülkiye Mektebi'nden yüksek dereceyle mezuniyetinin ardından Maarif Nezareti'nde üstlendiği çeşitli görevlerle Osmanlı eğitim sistemine yön vermiştir. Konya ve Bursa gibi vilayetlerde yaptığı Maarif Müdürlüğü görevleri sırasında açtığı okullar, düzenlediği sergiler ve öncülük ettiği kültürel projelerle hem yerel kalkınmaya hem de toplumsal bilinçlenmeye katkıda bulunmuştur. Özellikle 1909 yılında organize ettiği II. Bursa Sergisi, dönemin sosyo-kültürel dinamiklerini anlamak açısından önemli bir örnek teşkil etmektedir.

Mustafa Azmi Ömer'in eğitimci yönü, devlet terbiyesiyle şekillenmiş kamu görevlisi kimliği ve zaman zaman karşılaştığı siyasi baskılara rağmen gösterdiği idealist duruşu ve eserleri bu tezin temel inceleme alanlarını oluşturmaktadır. Bu çalışmada, bir yandan Azmi Bey'in Osmanlı maarifine sağladığı katkılar kronolojik bir çerçevede değerlendirilirken, diğer yandan dönemin bürokratik yapısı, eğitim politikaları ve toplumsal yapısına dair çıkarımlarda bulunmak amaçlanmıştır.

Tez çalışması boyunca arşiv belgeleri, dönemin resmi kayıtları, sergi katalogları ve döneme ait çeşitli kaynaklardan yararlanılmış; Mustafa Azmi Ömer'in hayatına ve hizmetlerine dair akademik bir portre ortaya konulmaya çalışılmıştır.

Bu çalışmanın, yalnızca Mustafa Azmi Ömer gibi unutulmuş bir şahsiyetin yeniden hatırlanmasına değil, aynı zamanda Osmanlı eğitim tarihine dair yeni perspektifler geliştirilmesine vesile olmasını temenni ederim.

Bu süreçte bana yol gösteren ve desteklerini esirgemeyen danışman hocam *Dr. Öğr. Üyesi Mehmet KAVAK*'a ve jüri üyelerine teşekkürlerimi bir borç bilirim. Tezin her aşamasında bilgilerini sunması çok kıymetliydi.

Kaynakları bulma konusunda yol gösteren ve değerli bilgilerini ve tecrübelerini paylaşan *Dr. Öğr. Üyesi Ali OKUMUŞ*'a çok teşekkür ederim.

Dil bilgisi ve bazı düzeltmeler konusunda bana yardımcı olan Sosyolog Elif Sümeyra AKTAŞ ve Psikolog Muhammed TİMÜR'e teşekkürlerimi iletiyorum.

Çalışma süresi boyunca yanımda olan ve bana güç veren anneme, babama ve kardeşlerime teşekkürü bir borç bilirim.

Mehmet Faruk İLKHAN

2025

ÖZET

MUSTAFA AZMİ ÖMER AKALIN'IN HAYATI VE ESERLERİ (1858-1940)

Osmanlı Devleti'nin son ve Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk devrinde yaşayan Mustafa Azmi Ömer Akalın hakkındaki bu biyografik çalışmada, müellifin yaşam öyküsü, ailesi, eğitim ve siyasi hayatı ile eserleri ele alınacaktır. Mustafa Azmi, 1858 yılında bugünkü Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Narda (Arnavutluk) vilayetinde Kosova mebusu Ömer Şevki Paşa ve Afife Hanım'ın ilk çocuğu olarak dünyaya gelmiştir. Kendisinden küçük biri kız (Macide Hanım) ve üçü erkek (Besim Ömer Paşa, Ağâh Ömer ve Kemal Ömer) olmak üzere dört kardeşi vardır. Kosova Priştine Mekteb-i Rüştîyesi'nde ortaokul ve Galatasaray Sultanisi'nde lise eğitimini tamamlamıştır. 1883'te Mekteb-i Mülkiye'yi bitirip Maarif Nezareti Rüştîye Mektepleri İdaresi kâtipliğinde görev almaya başlamıştır. Ayrıca eğitim alanında başta Galatasaray Sultanisi olmak üzere çok önemli kademelerde görev yapmıştır. Ancak "Sultan II. Abdülhamid'e suikast yapmak için dinamitli zarf hazırladığı" şeklinde bir şikâyeti üzerine evine baskın düzenlenmiş ve tutuklanmış, suçsuz olduğu anlaşılınca 1897 yılında serbest bırakılmıştır. Daha sonra Konya Maarif Müdürlüğü görevine tayin edilmiştir. 15 Şubat 1900 tarihinde üçüncü rütbeden Nişan-ı Osmani ile taltif edilmiş, hizmetlerinden dolayı Ekim 1908'de Preveze milletvekili olarak Meclis-i Mebusan'a girmeye hak kazanmıştır. Bir süre sonra 1909 tarihinde Hüdavendigar (Bursa) Sancağı'na vali olarak tayin edilmişse de Hürriyet ve İtilaf Fırkası'nın iktidara gelmesiyle buradaki görevine son verilmiştir. 1914 yılında emekliye ayrılmıştır. Azmi Ömer 15 Ocak 1940 tarihinde 82 yaşındayken İstanbul'da vefat etmiştir. Ardında birkaç önemli eser bırakmıştır. Onun şimdiye çok bilinmeyen "Hanım Kitabı" kadının toplumdaki konumu hakkında değerli bilgiler verirken; kardeşi meşhur Doktor Besim Ömer Paşa ile kaleme aldığı "Su" eseri suyun özellikleri ve İstanbul sularına dair önemli bir kaynak niteliğindedir. Bu biyografi yazımında başta Osmanlı arşivinden elde edilen belgeler olmak üzere, dönemin gazeteleri, mecmuları, kaynakları ile konuya ilişkin araştırma eserlerine müracaat edilecektir.

Anahtar Kelimeler: Azmi Ömer, Hüdavendigar Valisi, Galatasaray Sultanisi, Mekteb-i Mülkiye.

ABSTRACT

MUSTAFA AZMİ ÖMER AKALIN'S LIFE AND HIS WORKS (1858-1940)

This biographical study focuses on Mustafa Azmi Ömer Akalın, an influential figure who lived during the final years of the Ottoman Empire and the early period of the Turkish Republic. The research examines his life story, family background, educational and political career, and literary contributions. Mustafa Azmi was born in 1858 in Narda (present-day Albania, then within the borders of Greece), the first child of Kosovo deputy Ömer Şevki Pasha and Afife Hanım. He had four younger siblings: one sister (Macide Hanım) and three brothers (Besim Ömer Pasha, Ağâh Ömer, and Kemal Ömer). He completed his secondary education at the Rüşdiye School in Priştina, Kosovo, and his high school studies at Galatasaray Sultani. After graduating from the Mekteb-i Mülkiye in 1883, he began working as a clerk in the Directorate of Rüşdiye Schools under the Ministry of Education. He held several prominent positions in the field of education, including significant roles at Galatasaray Sultani. However, following a complaint accusing him of preparing a dynamite-laced envelope to assassinate Sultan Abdulhamid II, his home was raided and he was arrested. After being found innocent, he was released in 1897 and later appointed as the Director of Education in Konya. On February 15, 1900, he was awarded the Order of Osmani, Third Class. Due to his services, he was elected as the deputy of Preveza to the Ottoman Parliament in October 1908. In 1909, he was appointed governor of the Hüdavendigar (Bursa) Province, but his term ended following the rise of the Freedom and Accord Party. He retired in 1914. Mustafa Azmi Ömer passed away in Istanbul on January 15, 1940, at the age of 82. He left behind several significant works. His lesser-known *Hanım Kitabı* provides valuable insights into the role of women in society, while *Su*, co-authored with his brother, the renowned doctor Besim Ömer Pasha, serves as an important source on the characteristics of water and the water systems of Istanbul. This biography draws upon Ottoman archival documents, contemporary newspapers and journals, and relevant secondary literature.

Keywords: Azmi Omer, Governor of Hudavendigar, Galatasaray High School, Mekteb-i Mülkiye.

İÇİNDEKİLER

	Sayfa
ÖN SÖZ.....	i
ÖZET.....	iii
ABSTRACT.....	iv
İÇİNDEKİLER.....	v
ŞEKİLLER LİSTESİ.....	vii
KISALTMALAR LİSTESİ.....	viii
GİRİŞ.....	1

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA AZMİ ÖMER AKALIN HAYATI

1. MUSTAFA AZMİ ÖMER'İN HAYATI.....	3
2. AİLESİ.....	16

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

1. HANIM KİTABI.....	24
1.1. Mekân Yapısı, Tercihi ve Kullanımı.....	25
1.2. Ev İdaresi.....	25
1.3. Evlerin Isıtılması ve Aydınlatılması.....	27
1.4. Giyim-Kuşam Kültürü.....	27
1.5. Çocuk Bakımı, Sağlığı ve Hıfzıssıhha.....	28
1.6. Erzakların Kullanımı.....	30
1.7. Aşçılık.....	31
1.8. Su Kullanımı ve Suyun Özellikleri.....	36
1.9. Kadının Toplumdaki Yeri.....	36
1.10. Kadının Mesken Peyzajındaki Rolü ve Hayvan Bakımı.....	38
2. SU KİTABI.....	39
2.1. Suyun Genel Özellikleri (Fasl-1 Evvel).....	42
2.2. Suyun Yapısı (Fasl-1 Sani).....	43
2.3. Suyun Halleri (Fasl-1 Salis).....	48
2.4. Suyun Önemi (Fasl-1 Rabi).....	49
2.5. Sonuç ve Değerlendirme (Hülasa ve Hitam).....	51
3. ESKİ VE YENİ HARFLER.....	52

4. İLK KIRAAT KİTABI.....	57
5. HAVER DERGİSİ YAZILARI	68
6. Haver Dergisi Yazılarının Transkripsiyonu	70
6.1. Havanın Hayata Derece-i Lüzumu	70
6.2. Ziya.....	73
SONUÇ.....	77
KAYNAKÇA	78

ŞEKİLLER LİSTESİ

	Sayfa
Şekil 1.1. Sergi komisyonu reisi vali vilayeti Mustafa Azmi Bey	6
Şekil 1.2. Akşam ve Cumhuriyet gazetesinde Azmi Bey'in vefat haberi.....	8
Şekil 1.3. Mustafa Azmi Ömer'in mezarı – Merkezefendi aile kabristanı	8
Şekil 1.4. Mustafa Azmi Ömer ve ailesinin soy ağacı	9
Şekil 1.5. Babası Nardalı Ömer Şevki Paşa'nın Sinop'ta bulunan mezarı	17
Şekil 1.6. Mustafa Azmi'nin en küçük kardeşi Kemal Bey	19
Şekil 1.7. Kardeşi Mahmud Agâh Ömer Efendi	20
Şekil 1.8. Mustafa Azmi (solda); Babası Ömer Şevki Paşa (ortada); Biraderi Besim Ömer (sağda)	21
Şekil 1.9. Besim Ömer Paşa	21
Şekil 1.10. Besim Ömer Paşa konağı bahçesi	22
Şekil 1.11. Kardeşi Besim Ömer Paşa çalışma odasında	22
Şekil 2.1. Hanım kitabı giriş sayfası	24
Şekil 2.2. Eserde kadınların çamaşırları dolaba yerleştirilmesine dair bir resim.....	28
Şekil 2.3. Eserde yer alan yumurtanın muayenesine dair bir resim.....	31
Şekil 2.4. Dönemin alafranga kahve cezvesi	33
Şekil 2.5. Sofranın tertibi ile ilgili resim.....	35
Şekil 2.6. Su kitabında yer alan demir ile suyun tahlili resmi	42
Şekil 2.7. Suyun kırılmasına (İnkısar-ı Ziya) örnek.....	44
Şekil 2.8. Suda var olan havanın tespiti için yapılan görsel	45
Şekil 2.9. Buhar makinesinin esası	47
Şekil 2.10. Kar ve kar çiçeklerinin resmi	49
Şekil 2.11. Yüzme ile ilgili resim	50
Şekil 2.12. Eski ve Yeni Harfler kitabının giriş kısmı	56
Şekil 2.13. Eski ve Yeni Harfler kitabından	56
Şekil 2.14. Yazısının bulunduğu Haver Dergisi giriş sayfası	70

KISALTMALAR LİSTESİ

Age.	Adı Geçen Eser
Agm.	Adı Geçen Makale
BOA.	Başkanlık Osmanlı Arşivi
A.MKT.d.	Mektubî Kalemî Defterleri
C.	Cilt
DİA.	Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi
s.	Sayfa
TDV.	Türkiye Diyanet Vakfı
vb.	Ve benzeri
vs.	Vesaire

GİRİŞ

Tarihî şahsiyetlerin biyografik incelemeleri, bir dönemin sosyal, kültürel ve siyasal yapısını anlamada büyük öneme sahiptir. Bu bağlamda, Osmanlı Devleti'nin son dönemi ile Türkiye Cumhuriyeti'nin ilk yılları arasında yaşamış, eğitim ve idare alanlarında önemli hizmetler vermiş bir isim olan Mustafa Azmi Ömer Akalın, hem Osmanlı'nın modernleşme sürecinde hem de Cumhuriyet'in kuruluş döneminde dikkat çeken bir figürdür. Yaşamı boyunca eğitimci, bürokrat, gazeteci, mütercim ve yazar kimlikleriyle çeşitli görevlerde bulunmuş; fikirleri, yazıları ve hizmetleriyle bulunduğu çevreye yön vermiştir. Onun hayatının incelenmesi, yalnızca bireysel bir başarı öyküsünün değil, aynı zamanda bir milletin değişim sürecindeki entelektüel zeminlerin anlaşılması açısından da kıymetlidir.

Bu tez çalışması, Mustafa Azmi Ömer'in biyografisi üzerinden, geç Osmanlı münevverlerinin ve bürokratlarının taşıdığı misyonu ve dönemin sosyal-siyasal dinamikleriyle olan ilişkisini ortaya koymayı amaçlamaktadır. 1858 yılında bugün Yunanistan sınırları içinde kalan Narda şehrinde doğan Azmi Bey, dönemin önemli eğitim kurumlarında öğrenim görmüş ve özellikle Galatasaray Sultanisi ile Mülkiye Mektebi'nde edindiği eğitim formasyonu sayesinde devlet kademelerinde hızla yükselmiştir. Maarif Nezareti'nde başlayan devlet hizmeti, çeşitli idari ve eğitim görevleriyle devam etmiş, Konya ve Bursa Maarif Müdürlükleri gibi stratejik mevkilerde bulunmuştur. Bu görevlerdeki katkıları, yalnızca eğitim politikaları açısından değil, şehir kültürü ve sosyal gelişim yönünden de dikkat çekicidir.

Mustafa Azmi Bey'in hayatı, II. Abdülhamid devrinde bir suikast iddiasıyla tutuklanması, ardından beraat ederek tekrar kamu görevine dönmesi gibi dramatik kırılma noktaları da içermektedir. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in ilanından sonra Preveze milletvekili seçilmiş; daha sonra ise Bursa valiliği görevine getirilmiştir. Özellikle 1909 yılında gerçekleştirilen Bursa Sergisi, onun yöneticilik ve organizasyon becerilerinin bir tezahürü olarak tarihî bir etkinlik niteliği taşımaktadır. Dönemin padişahı Sultan Mehmed Reşad'ın bu sergiye teşrif etmesi, Azmi Bey'in çalışmalarına verilen önemin açık göstergesidir. Eğitim alanındaki yazıları, müfredat katkıları ve eğitim kurumlarının teşkilatlanmasındaki rolü, onu dönemin en üretken maarifçileri arasında öne çıkarmıştır.

Bu çalışmada, Mustafa Azmi Ömer'in yalnızca resmî görevleri değil, aynı zamanda fikir dünyası, yazılı eserleri ve toplumsal meselelerle ilgili yaklaşımları da değerlendirilecektir.

Özellikle “Hanım Kitabı” adlı eseri, kadınların toplumsal hayattaki yerini irdelemesi açısından dikkat çekici iken; kardeşi Besim Ömer Paşa ile kaleme aldığı “Su” adlı eseri ise İstanbul’un su kültürüne dair teknik ve kültürel bilgiler içermesi bakımından kıymetlidir. Mustafa Azmi Ömer’in biyografisinin ayrıntılı biçimde ele alınması, Osmanlı’nın son dönemi ve Cumhuriyet’in ilk dönemlerinde münevver kimliğinin yeniden inşasına yönelik ipuçları da sunacaktır.

BİRİNCİ BÖLÜM

MUSTAFA AZMİ ÖMER AKALIN HAYATI

1. MUSTAFA AZMİ ÖMER'İN HAYATI

Mustafa Azmi Ömer 1858 (H.1275) yılında günümüzde Yunanistan sınırları içerisinde yer alan Narda şehrinde dünyaya gelmiştir. Priştine Rüştüyesi'nde ortaokulu okuyan Azmi Bey, Galatasaray İdadisi'nde ise liseyi tamamlamıştır.¹ 1883 yılında mülkiyeyi pekiyi (aliyülala) derecesinde bitirdi. Mezuniyetten hemen sonra eğitim yönünde uğraşlar veren Mustafa Azmi Bey, Maarif Nezareti Rüşdiye Mektepleri İdaresi Kâtipliği ile devlet hizmetinde görev almaya başlamıştır. Bu görevine ek olarak Galatasaray Sultanisi'nde Lisan-ı Osmani muallimliği, Darulmuallimi'nde (Erkek Öğretmen Okulu) Coğrafya muallimliği, 1885 yılında ise Orman ve Maadin Umum Müdürlüğü Tercüme-i Fünun Kalemi Mütercimliği görevlerini yapmıştır. 1886 tarihinde Maarif Nezareti Encümeni Teftiş ve Muayene Azalığı görevine getirilmiştir.

Azmi Bey, 1888'de Dersaadet'te 'Maarif' adını verdiği bir gazete çıkarmak istemiştir.² Talebin olumlu dönüşü üzerine Azmi Bey gazeteyi çıkarmaya başlamıştır.³ 1891 yılında İbtida Mektepleri Genel Müdürlüğü görevini yapmış ardından Rüşdiye Mektepleri Genel Müdürlüğü'ne atanmıştır. 1893-1897 yılları arasında Ziraat Bankası'nda İdare Meclis Azalığı görevini üstlenmiştir.

1894 yılından 1897 yılına kadar Hamidiye Yüksek Ticaret Mektebi'nde Coğrafya muallimliği yapan Azmi Bey, 1895 yılında İdadi Mektepler Müdürlüğü görevini üstlendi. Kendisi II. Abdülhamid döneminde Osmanlı eğitim sistemi içerisinde çeşitli görevlerde bulunmuş ve mesleki hayatını eğitime adanmış bir eğitmendi. 1895 yılına gelindiğinde dönemin çalkantılı siyasal atmosferinin de etkisiyle Azmi Bey hakkında ciddi bir suçlamada bulunulmuştur. İlkokul öğretmeninın uğraşıyla Yıldız Sarayı'na gönderilen bir jurnal üzerine, kendisinin padişah II. Abdülhamid'e karşı bir suikast girişimi hazırlığında bulunduğu ve bu amaçla içinde dinamit içeren bir zarf hazırladığı öne sürülmüştür. Bu suçlamanın ardından evi basılarak gözaltına alınmış ve Taşkışla'da üç ay boyunca tutuklu kalmıştır. Daha sonraları yapılan incelemeler neticesinde bir suç unsuruna rastlanmamış ve Azmi Bey bu suçlamadan beraat etmiştir.⁴

¹ BOA, DH. SAİDd., 72/333, 29/12/1275.

² BOA, DH.MKT., 1568-79, H-22-03-1306.

³ BOA, DH.MKT., 1588-7, H-24-05-1306.

⁴ Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, Mars Matbaası, Ankara, 1968-1969, C.3, s. 159-160.

Serbest kaldıktan sonra yeniden eğitim görevine dönen Azmi Bey, 1897 yılında Konya Maarif Müdürlüğü'ne atanmıştır. Azmi Bey, Konya'da maarif alanında birçok işler yapmış ve görevlerde bulunmuştur. 1899 yılında Müze-i Hümayun Konya şubesinin kuruluşunda ciddi rol oynamıştır. Maarif müdürlüğü esnasında Konya İdadisinde Fransızca öğretmenliği görevinde de bulunan Mustafa Azmi Bey, 1900 tarihinde Konya Sanayi Mektebi'ni açmıştır. Aynı zamanda kendisi Konya Sanat Enstitüsü İnşaat Komisyonu Başkanlığı'nda görev aldı ve okulun açılmasında önemli katkılarda bulundu.⁵

Azmi Bey dönemin Konya valisi Ferid Paşa ile uyumlu bir şekilde çalışmışlardır.⁶ Ferid Paşa, Konya Valisi iken dokuma ve halıcılık konusunda önemli çalışmalar yapmıştır. Konya'da üretimi yapılan halı ve kilimlerin ihraç edilmesi ve dünyaya tanıtımı yapılması amacıyla 5 Mayıs 1901 tarihinde Anadolu'daki ilk halı ve kilim sergisini açmıştır. Azmi Bey, serginin 'Halı ve Kilim Sergisi Hazırlama Komisyonluğu Başkanlığı'nı üstlenmiştir.⁷

Mustafa Azmi Bey, Konya'daki Maarif Müdürlüğü esnasında eğitim alanındaki hizmetlerinin ardından, 1904 tarihinde Bursa'ya (Hüdavendigâr) Maarif Müdürü olarak atanmıştır.⁸ Başlangıçta Azmi Bey'in bir takım sağlık sorunlarından dolayı Bursa'ya naklinin uygun olmayacağına⁹ ve bu sebepten dolayı Bursa ve İzmir'den başka bir yere nakil olması gerektiğine dair belge sunulmuştur.¹⁰ Fakat bu teklifler sonuçsuz kalmış ve Mustafa Azmi Bey Bursa'da görevine başlamıştır.

Azmi Bey, Bursa'ya atandıktan sonra da eğitim ve kültürel alanlardaki faaliyetlerine yoğun bir şekilde devam etmiştir. 1 Eylül 1906 tarihinde düzenlenen Bursa Sergisi'nin hazırlığında ve açılış sürecinde önemli rol oynamıştır. 1907 yılında Bursa'daki görevinin yanı sıra Afyonkarahisar Sancağı Mutasarrıf Vekilliği görevini de üstlenmiştir. 1908 yılında II. Meşrutiyet'in hemen ardından Galatasaray İdadisi'ne müdür olarak atanmıştır. Aynı yıl Preveze milletvekili olarak meclise girmesinden dolayı Galatasaray İdadisi'ndeki görevine son vermiştir.

Azmi Bey 1909 yılında Bursa'ya vali olarak geri gelmiş ve 1909'da ikinci ve ses getiren meşhur Bursa Sergisi'nin açılışında da büyük rol oynamıştır. II. Meşrutiyet sonrasında yönetimi

⁵ Yasemin Ağaoğlu ve Meliha Tatlı, Osmanlı Taşrasında Maarif İdaresinin Mülkiyeli Yöneticileri, Mülkiyeli Maarif Müdürleri, 3. *Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi*, Farabi Yayınevi, Mardin 18-19 Ocak 2020, s. 98.

⁶ BOA, MF.MKT., 427-29, H-26-07-1316.

⁷ Ali Çankaya, *age*, s. 160.

⁸ BOA, İ..MF., 9-48, H-30-09-1321.

⁹ BOA, İ..HUS., 112-27, H-10-10-1321

¹⁰ BOA, BEO, 2243-168170, H-10-10-1321

ele geçiren İttihat ve Terakki Cemiyeti'nin savunucuları uyguladığı siyasi ve sosyo-kültürel çalışmalarla meşruti dönemi sonrasını her alanda yaymaya çalışmışlardır. Meşrutiyetin gerçekleşmesi “Hürriyetin ilanı” olarak görülmüş, ulus-devlet kimliğinin inşası içerisinde olduklarını ve 2. Bursa Sergisi'ni bu amaçla yaptıklarını, bu bağlamda 10 Temmuz'u¹¹ da görkemli bir şekilde simgelemek istediklerini belirtmişlerdir.¹² Sergiyi açabilmek için finansmana ihtiyaçları vardı. Bunun üzerine merkez ve mülhakat belediyelerinin gelirlerinin %1'inin sergi için kullanılmasına karar verilmiştir. 24 Mart 1909 yılında Vali Mustafa Azmi Bey başkanlığında 14 kişilik bir komisyon kuruldu.¹³ Bursa Sergisi hazırlanışı itibariyle görkemli bir sergi olmuş ve Padişah Sultan Mehmed Reşad bizzat sergiye katılmıştır. Padişah yanında veliaht Yusuf İzzeddin ve Vahideddin Efendiler, diğer şehzadeler ve kalabalık bir heyet ile Mudanya yolu üzerinden Bursa'ya gelmiştir. 10 Ağustos 1325 tarihinde sergiyi gezmiş ve yüklü bir alışveriş yapmıştır. Bu ziyaret esnasında Vali Mustafa Azmi Bey tarafından Sultan Mehmed Reşad'a gümüş bir tepsi içerisinde beyaz bir ipekli medile sarılı ve altında “*Hatıra-i Teşrif-i Hümayun: 18 Şaban 327*” yazılı altın bir sergi madalyası verilmiştir.¹⁴ Azmi Bey madalyayı takdim ederken şu konuşmayı yapmıştır;

“Muhterem Padişahımız, himaye-i mülukanelerinize kabul buyurmakla şeref ve kıymetini lutfen dü-bala buyurduğunuz Bursa Sergisi'ni teşrif-i hümayûn-ı şahanenizle garik-i minnet ve iftihar buyurduğunuzun bir hatıra-i naçizanesi olmak üzere, darphane-i hümayûnlarında bilhassa imal ettirdiğimiz bu madalyayı hak-i payi hümayun-ı mülukanenize takdime cüret ediyoruz. Lütfen kabul buyurulmasını istirham eyleriz” Padişah Sultan Mehmed Reşat bunun üzerine; “Teşekkür ederim, maal-iftihar, kabul ediyorum” diyerek hediye almıştır.¹⁵

Hediye takdiminden sonra madenler bölümüne, ardından da orman ürünlerine ait bölüme geçildi. Maden şubesinde sergilenen çeşitli maden örnekleri tek tek incelendi ve bazıları hakkında bilgi alındı. Özellikle “opal” yani "güneş taşı" hakkında Vali Bey'den bilgi istendi. Ardından kendisine hitaben, “Serginin tertip ve küşadındaki gayretinizden fevkalade memnun oldum, beyan-ı mahzuziyet ederim” şeklindeki övgü dolu sözlerle çalışmalarının takdir edildiği bildirildi.¹⁶

¹¹ Rûmî takvime göre 10 Temmuz 1324 (23 Temmuz 1908) tarihi II. Meşrutiyet'in yıldönümü.

¹² Gürhan Korkmaz ve Halit Eken, *Türkiye'de Fuarcılığın ilk Adımlarından 1909 Bursa Sergisi*, Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı, 2013, s. 13.

¹³ *age*, s. 14

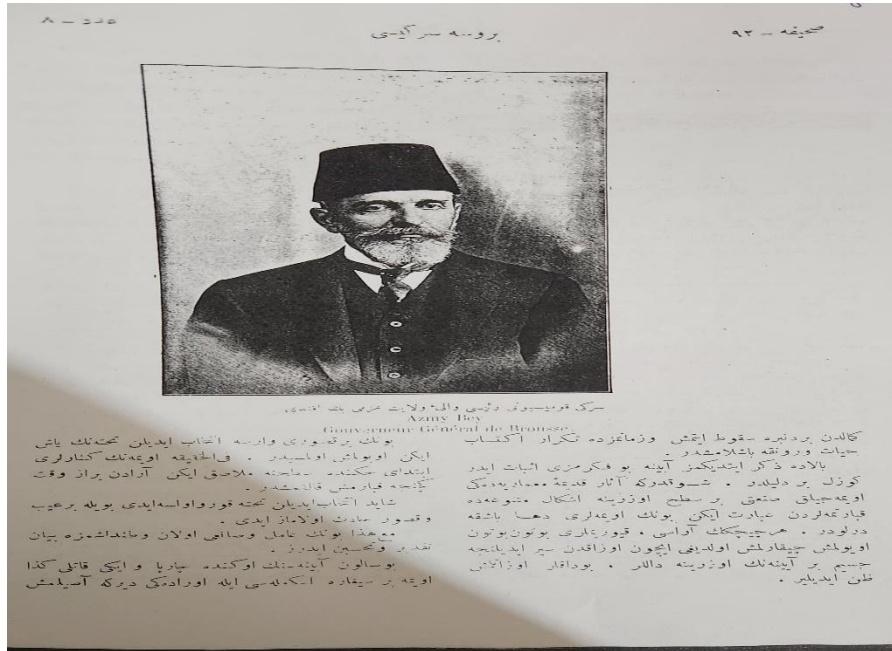
¹⁴ *age*, s. 15

¹⁵ *age*, s. 290

¹⁶ *age*, s. 289

1909'da yapılan Bursa Sergisi gösterişli bir sergi olmuştur. Sergi Mustafa Azmi Bey'in katkılarıyla il çapında büyük yankı uyandırmıştır. Serginin katalogunda şu şekilde şöyle bahsedilmektedir:

“...tamamıyla vilayetin bulduğu menabii ile inşa edilmiş olan bu müze bu katalogda münderiç bir Greko-Romen ve Byzantin kısmıyla bir de ayrıca bir tetkik-i hususiye çesban kısm-ı İslamîyi hâvîdir. Birçok kıymettar asar Mekteb-i İdadi bahçesinde inşa olunan bir bina derununda ve diğerleri bahçenin ötesinde berisindedir. Bu güzel müze bila-hilaf vilayet Maarif Müdürü Azmi Bey'in eseridir. Konya'da vâki küçük müzeyi dahi kendisine medyun olduğumuz Azmi Bey methinde ne yolda bulunacağımızı bilemediğimiz bir merak ile bu müzeyi dahi tesis eylemiştir...”¹⁷

Şekil 1.1.Sergi komisyonu reisi vali vilayeti Mustafa Azmi Bey¹⁸

Padişahın sergiyi ziyaretleri sırasında kendisine eşlik eden devlet erkânı, Vali Azmi Bey ve sergi komisyonu üyeleri tarafından düzenlenen karşılama töreni esnasında, Vali Bey ve komisyon üyelerine defalarca padişah tarafından iltifat ve takdirler iletilmiştir. Padişah, tören ve karşılama sonrası saat yediyi yirmi beş geçte yalnız başına arabasına binerek geri dönmüştür. Şehzade efendilerden bazıları ise padişahın arabasını takip etmiş; Velihaht Yusuf İzzeddin ve Vahdettin Efendiler ile Sadrazam, Bahriye Nazırı ve diğer devlet erkânı, sergiyi

¹⁷ Bursa Sergisi Sayı 2, 17 Temmuz 1325 [30 Temmuz 1909], Vilayet Matbaası, s. 24.

¹⁸ Bursa Sergisi Sayı 8, 28 Ağustos 1325 [10 Ağustos 1909], Vilayet Matbaası, s. 92.

daha ayrıntılı gezmek ve bazı alışverişlerde bulunmak amacıyla ayrılışlarını bir süre ertelemişlerdir.¹⁹

Azmi Bey sergiye dair açık bir mektup yazmış, meşrutiyet ardından gelen zor koşullara rağmen gösterişli bir serginin yapıldığını, başta padişah hazretleri olmak üzere tüm Bursa'nın emek ve gayretiyle eksiklerin tamamlandığını belirterek teşekkürlerini arz etmiştir.

Mektupta şu şekilde bahsedilmektedir;

“Serginin tesisi büyük şanlı bir inkılâbın eyyam-ı evvelînine tesadüf etmiş olmak hasebiyle mühim bir imkânsızlığa uğramış iken tarafınızdan ibzal olunan mesai-i vatanperverane ile her türlü mezahim ve müşkülât iktiham olunmuş ve Bursamızı kudum-ı meyamin-melzum-ı mülûkaneleriyle vayedâr-ı fahr ve mübahat buyuran meşrutiyetperver padişahımız efendimiz hazretlerinin dahi nazar-ı takdir-i hümayûnlarını celbederek bu teşebbüs-i mühim fe-lilahi'l-hamd muvaffakiyetle hitama erdirilmiştir. Bu netice-i fahire mahsûl-i mesai-i hamiyetşiarınız olduğundan her birinize alenen beyan-ı takdirat ve teşekkürat eylerim efendim.”²⁰

Bursa Sergisi'nde teşhir edilen mallar, Vali Azmi Bey'in ifadesiyle Avrupa malları kadar “zarif ve mükemmel eşyayı ihtiva etmiyorsa da” sadelikleri ve özellikle ülkedeki üretim araçlarının durumu göz önünde bulundurulduğunda yine de gururu okşamaya yetmektedir.

Azmi Bey, bu tarz sergilerin çoğaltılması ve süreklilik kazanması için yoğun bir çaba sarf etmiş; sergi kültürünün toplumda yaygınlaştırılmasını bilhassa önemsemiştir. Bursa Sergisi'nin açılış töreninde yapmış olduğu konuşmada, etkinlikten elde edilecek gelirlerin başka bir alana yönlendirilmeksizin, Acemler bölgesinde bir sonraki yıl düzenlenmesi planlanan uluslararası nitelikte ki sergiye tahsis edileceğini belirtmiştir. Ancak, çalkantılı bir dönemin içinde bulunulmasından ve git gide büyüyen ekonomik krizden dolayı bu sergi hayata geçirilememiştir.²¹

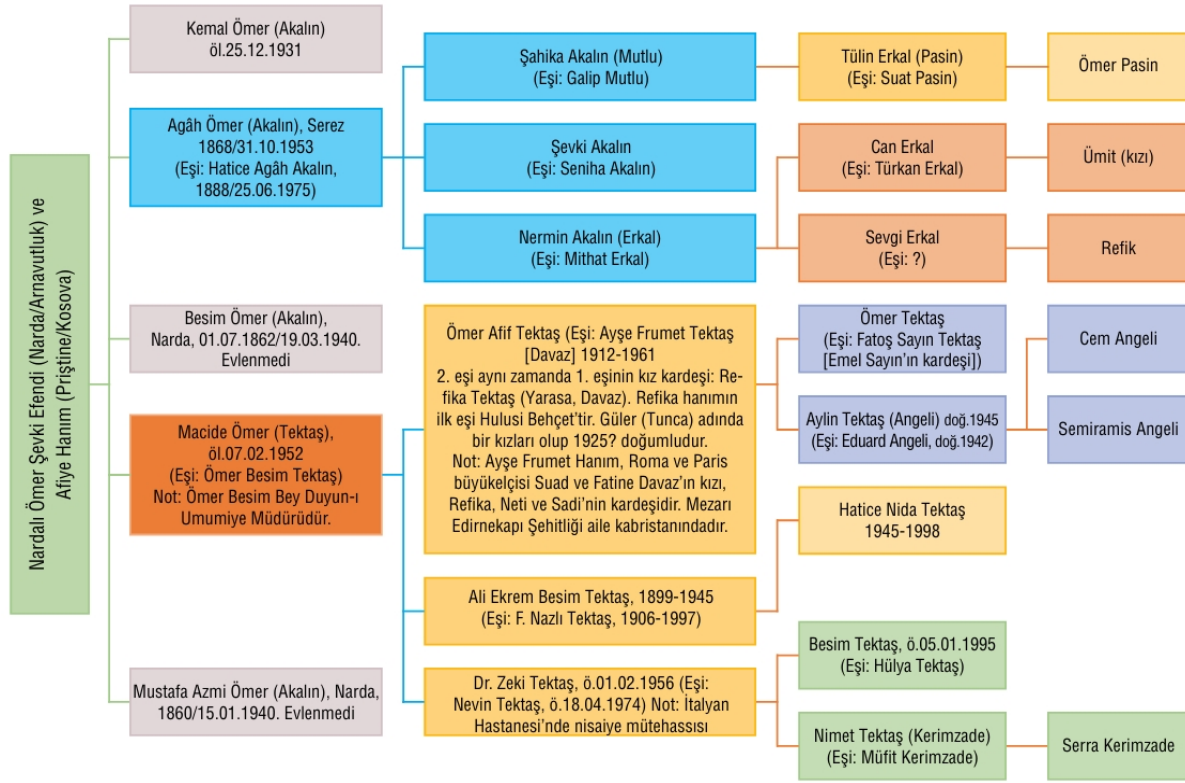
1909 yılında kendisi için Maarif Nazırlığı teklif edildi fakat kendisinin idarede daha fazla yararlı olabileceğini söyleyen Azmi Bey bu teklifi reddetti. 1910 yılında Kastamonu'ya tayin edildi fakat rahatsızlığından dolayı yeniden Bursa'ya getirildi.²² Bir süre Darüleytam Müdürlüğü de yapan Azmi Bey 1914 yılında ise kendi isteğiyle emekliliğe ayrıldı ve bir daha da resmi görev almayarak İstanbul'da Kadıköy/Moda'daki evinde kendisini yazarlığa ve

¹⁹ Gürhan Korkmaz ve Halit Eken, *age*, s. 290

²⁰ *Bursa Sergisi Sayı 10*, 15 Kânunusani 1325 [23 Ocak 1910], Vilayet Matbaası, s. 110

²¹ Gürhan Korkmaz ve Halit Eken, *age*, s. 15

²² BOA, DH.MTV.,1-2, H-10-09-1328.

Şekil 1.4. Mustafa Azmi Ömer ve ailesinin soy ağacı²⁶

Aldığı Nişanlar:

- Mustafa Azmi Bey Konya'da Maarif Muallimliği yaptığı hizmetler sonucunda 14 Zilkade 1317/16 Mart 1900 tarihinde 3. rütbeden "Nişan-ı Osmani" verilmiştir.²⁷
- Yine Konya'da görevli iken kendisine 07 Şevval 1318/28 Ocak 1901 tarihinde 3. rütbeden "Kıta Nişanı" verilmiştir.²⁸
- Azmi Bey Hüdavendigar (Bursa) Maarif Müdürü görevinde iken 19 Şaban 1323/19 Ekim 1905 tarihinde terfisine ve nişana layık görülmüştür.²⁹
- Mekteb-i Sultani'de görevli olduğu yıllarda Fransız Hükümeti tarafından 24 Şevval 1326/19 Kasım 1908 yılında 'nişan' takdim edilmiştir.

²⁶ Mehmet Kavak, **age**, s. 440

²⁷ BOA, İ..TAL., 2,5-64, H-14-11-1317.

²⁸ BOA, İ..TAL., 240-37, H-07-10-1318.

²⁹ BOA, İ..TAL., 378-28, H-19-08-1323.

- 07 Muharrem 1328/19 Ocak 1910 tarihinde Hüdavendigâr valisi iken Dük Dö Saks tarafından nişan takdim edilmiştir.³⁰
- 1912 yılında Duc de Saxabourg tarafından ‘Fon Bor Kruvaze’ rütbesinde ‘Saks Erniştayn’ nişanlarını almıştır.³¹

Mustafa Azmi Ömer Sicil-i Ahvâl dosyası (Transkript):

Mustafa Azmi Bey, Narda hanedanından Ömer Şevki Efendi'nin mahdumudur. 1275 sene-yi hicrisinde “1275 seneyi maliye” Narda Kasabası'nda tevellüd ettiği nüfus tezkire-i Osmaniyesi suret-i musaddakasında muharrerdir. Priştine Mekteb-i Rüştiyesi'nde müretteb dersleri tahsil ettikten sonra 3 sene kadar Mekteb-i Sultaniye'ye devam etmiş ve muahharan Mekteb-i Mülkiye-i Şahane'den mürettep dersleri tahsil ve ikmal ile 15 Ağustos sene [2]99 tarih ve aliyülala dereceli mülazemet ruusuyla sınıf-ı aliye şahadetnamesi almıştır. Türkçe ve Fransızca tekellüm ve kitabet eder. Bin üç yüz sene-yi hicrisinde “299 sene-yi maliye” Maarif Nezareti Celilesi Mekatib-i Rüştiye İdaresi'ne mülazemetle zilkadesinin ikisinde 23 Ağustos sene 299 dört yüz guruş maaşla Mekteb-i Sultani, Lisan-ı Osmanî ve üç yüz bir [301] senesi şehir-i recebü'l-ferdinin on sekizinde “1 Mayıs sene 300” başkaca beş yüz guruş maaşla ilaveten Darü'l-Muallimin coğrafya muallimliklerine tayin edilmiş ve şehri'l-şabanü'l-muazzamanın yirmi dördünde “6 Haziran sene 300” bin guruş maaşla Orman ve Maadin Müdüriyet-i Umumiyesi Tercüme-i Fünun Kalemî'ne tayin edilmesinden dolayı zilhiccesinin yirmi üçünde “1 teşrinievvel sene 300”; Darümuallimin coğrafya muallimliğinden istifaen münfasıl olup üç yüz iki senesi şehir-i recebü'l-ferdinin on beşinde rütbe-i salise tevcih buyrulmuş ve memuriyetinin lağv edilmesinden dolayı üç yüz dört senesi rebiyülahirinin on yedisinde “31 Kanunievvel 302”; açıkta kalarak şehir-i mezkûrun on sekizinden itibaren 1 Kânunusani sene 302 bin guruş mazuliyet maaşı tahsis kılınmış. Ve şehir-i Ramazan-ı mübarekenin on beşinde 26 Mayıs sene 303, 1000 guruş maaşla encümen-i teftiş ve muayene azalığına memur edilmesine mebni bi't-tabii mazuliyet maaşı kat' edilerek 307 senesi şehir-i saferü'l-hayrının on altısında “30 Eylül 1305” Mekteb-i Sultani Lisan-ı Osmanî muallimliğinden istifaen infisal etmiş ve cemaziyelevvelinin altısında rütbe-i saniye sınıf-ı sanisi tevcih ve üç yüz dokuz senesi rebiyülahirinin on birinde “1 teşrinisani sene 307” maaşı bin iki yüz guruşa iblağ ve şehir-i recebü'l-ferdinin yirmi altısında “12 Şubat sene 307” iki bin guruş maaşla mekatib-i ibtidaiye müdüriyetine nakl edilmiş. Ve üç yüz on senesi şehir-i şabanü'l-muazzamanın on dokuzunda

³⁰ BOA, BEO, 3690-276724, H-07-01-1328.

³¹ Ali Çankaya, **age**, s. 160.

rütbe-yi saniye sınıf-ı mütemayizi tevcih ve üç yüz on bir senesi şehri şabanü'l-muazzamanın yedisinde “1 Şubat sene 309” maaş-ı mezkûr Mekatib-i Rüştîye Müdüriyeti'ne nakl ve vezaif-i memuriyetini hüsn-i ifa hususunda görülen mesai ve ikdamına mebni üç yüz on üç senesi rebiyülevvelin yirmi beşinde rütbesi ula sınıf-ı sanisine ve ehliyet ve kifayeti hasebiyle şevvali'l-mükerremenin yirmi beşinde “28 Mart sene 312” iki bin beş yüz kuruş maaşla memuriyeti Mekatib-i İdadiye Müdüriyeti'ne terfi buyrulmuştur.

Encümen-i teftiş ve muayene riyasetinden yazılan mülâhazada ifade-i vakıası makrun-ı hakikat olduğu ve vezaif-i memuresi müddetinde hüsn-i hıdmet ve gayreti meşhud bulunduğu tasdik ve maarif nezaret-i celilesinden teyit edilmiştir. Darülmuallimin coğrafya muallimliğinde müddet-i istihdamıyla kemiyet maaşı ve isti'faen infisali ve encümen-i teftiş ve muayene azalığına tarih-i memuriyetiyle miktar-ı maaş ve zammının tarih ve kemiyeti ve mekatib-i iptidaiye ve rüşdiye müdürlüklerine naklinin tarihleriyle maâşâtının miktarı maarif nezaret-i celilesi muhasebeciliğinden sicil-i ahval şubasının 23 Kânunuevvel sene 307 tarihli müzekkiresi zirine muharrer 1 Şubat sene 310 tarihli derkenardan ve Mekteb-i Sultani Lisan-ı Osmani muallimliğinde müddet-i hıdmetiyle isti'faen infisali ve maaşının kemiyeti mekteb-i mezkûr muhasebeciliğinden istidanamesi zahrına mahrec 5 Nisan sene 311 tarihli kayıttan ve Orman ve Maadin idaresi tercüme-i fûnün kaleminde müddet-i istihdamıyla maaşının miktarı ve infisalinin sebebi daire-i mezkure müdüriyet-i umumiyesinin 16 Kânunusani sene 307 ve mazuliyet maaşının miktarıyla istifa ettiği müddet-i maliye nezaret-i celilesinin 23 Kânunusani sene 307 tarihli tezkire-i cevabiyelerinden anlaşılıp salise ve saniye rütbelerinin tarih-i tevcihi divan-ı hümayun teşrifatçılığının 29 receb sene 314 tezkire-i cevabiyesinde beyan olunmuş ve nüfus tezkire-i osmaniyesinin ve rütbe-i saniye sınıf-ı mütemayizinin ruus-ı hümayunuyla 15 Ağustos sene 1299 tarih ve aliyülâla dereceli mülazemet ruusuyla sınıf-ı ilmiye şehadetnamesinin suret-i musaddakaları tercüme-i hal varakasıyla hıfz ve rütbe-i ûla sınıf-ı saniyesiyle mekatib-i idadiye müdüriyetine tarih-i tayini ve maaşının miktarı sicil-i ahval komisyonuna tevdi buyrulan iradât-ı seniye-i hazret-i padişahi kuyudatına tatbik edilmiştir. Fi 10 Cemaziyelahir 314 / fi 4 Teşrinisani 312. Mim.

Mir-i mümaileyhin maaş-ı bin üç yüz on dört senesi şevvalin dokuzunda 1 Mart sene 313 öşren iki bin iki yüz elli kuruşa nakl etmiştir.

Mir-i mümaileyh bin üç yüz on beş senesi cemaziyevvelinin on dördünde 29 Eylül 313 ba-irade-i seniye-i hazret-i hilafetpenahi şehri bin sekiz yüz kuruş maaşla Konya vilayeti maarif müdürlüğüne memur olup tarih-i mezkûrda vilayet mekteb-i idadisinin üç yüz on beş kuruş maaşlı birinci ve ikinci kısım Fransızca muallimliği uhdesine ilave edildiği ve muahharan

bunlardan birinci kısım Fransızca muallimliği ba'de otuz beş kuruşu mekteb-i mezkûrda kitabet-i resmiye dersiyile mübadele olunup müdüriyyet vazifesiyle muallimliğe şehir-i mezkûrun on dokuzunda 4 Teşrinievvel sene 313 mübaşeret eylediği müdüriyet maaşı ve sene-i merkume zilhiccesinin dördünde 14 Mayıs sene 314 iki bin kuruşa ve üç yüz on altı senesi şevvalinin yirmi sekizinde 27 Şubat sene 314 iki bin iki yüz elli kuruşa iblağ olunduğu maarif nezaretinin 29 Muharrem sene 320 tarihli tezkire-i cevabiyesinde görülmüştür.

Mir-i mümaileyh vezaif-i memuriyetini hüsn-i ifada ikdam ve mesaisine mebni bin üç yüz on yedi senesi Zilkadesinin on dördünde üçüncü rütbeden Nişan-ı Ali-i Osmani ihsan buyrulmuştur.

Mümaileyhin uhdesinde bulunan ikinci kısım Fransızca muallimliği dahi bin üç yüz on sekiz senesi cemaziyelevvelinin üçünde 29 Ağustos sene 316 nez' edildiği tezkire-i mezkûrede gösterilmiştir.

Mümaileyh umur-ı memuriyetini hüsn-ü ifada ikdam ve gayretine mebni sene-yi merkume şevvalinin yedisinde üçüncü rütbeden mecidi nişan-ı zişanı ihsan buyrulmuştur.

Mir-i mümaileyh umur-ı memuriyetini mukaddimane ifa etmekte olmasına mebni bin üç yüz on dokuz senesi rebiyülahirinin yirmi beşinde tebdilen ikinci rütbeden mecidi nişan-ı zişan ihsan buyrulmuştur. Mim.

Mümaileyh heva-i mahalli ile âdem-i imtizacından dolayı tahvil-i mevki-i memuriyeti istid'asında bulunduğu cihetle maarif nezaretinin iş'arı üzerine bi'l-istizan şeref sadır olan irade-i seniyye mucebince bin üç yüz yirmi bir senesi Ramazanı selhinde, fi 7 Kânunuevvel sene 319 maaş ve kemiyeti becayış suretiyle Hüdavendigâr Maârif Müdüriyeti'ne nakl buyrulmuştur.

Mümâileyhin sene-i mezkure şevvalinin on birinde 18 Kanunievvel sene 319 işine mübaşeret eylediği ve maaşı bin üç yüz yirmi iki senesi cemaziyelevvelinin on üçünde 13 Temmuz sene 320 üç bin kuruşa balığ olduğu sicil şubesinin 3 teşrinisani 325 tarihli müzekkere-i cevabiyesinde gösterilmiştir.

Müşarünileyh bin üç yüz yirmi üç senesi şabanının on dokuzunda terfian rütbe-i ula sınıf-ı ula tevcih buyrulduğu teşrifat kalemi müdüriyetinin 28 teşrinisani 325 tarihli müzekker-i cevabiyesinde buyrulmuştur.

Müşarünileyhin bin üç dört senesi şabanının yirmi altısından 2 teşrinievvel 322 zilkadesinin yirmi dokuzuna kadar 1 Kânunusani sene m. [322] ayrıca dokuz yüz kuruş zamm-

ı maaşla Karahisar-ı sahib sancağı mutasarrıflığı vekâletinde bulunarak tedkikat-ı mukarrareden zimmet ve ilişiği olmadığı merkez liva ve gerek mülhakatca takrirat ve asayiş-i vaka-yı inzibat için ittihaz-ı tedâbirden ve her nev emval-i vikaya-ı emiriyenin mecra-yı nizamiyesi dairesinde tahsil ve istifası emr-i ehemminden bir an hali kalmayarak irade-i faaliyet ve istikamet etmekle hoşnud-i ammeyi kazandığı Hüdavendigâr vilayeti meclis idaresinden müzeyyel ve musaddak liva-i mezkûr meclis idaresinin 1 Kânunusani sene 322 tarihli mazbatası suret-i musaddakalarından anlaşılmış ve mezkûr suret dosyasıyla birlikte hıfz edilmiştir.

Müşarünileyh maarif nezaretince icra kılınan teşrifata dair nezaret-i müşarünileyhanın tezkiresi meclis-i mahsusu vükela mazbatası üzerine bi'l-istizan şeref sadır olan irade-i seniyye mucibince bin üç yüz yirmi altı senesi recebinin yirmi dördünde 8 Ağustos 324 dört bin beş yüz kuruş maaşla mekteb-i sultani müdüriyetine nakl buyrulmuştur.

Müşarünileyh mebusluğa intihab edilmesinden dolayı sene-yi mezkure zilkadesinin yirmi üçünde 4 Kânunuevvel 324 müdüriyet-i mezkûreden intikal eylediği şube-i mezkûrenin salifü'z-zikr 3 teşrinisani sene 325 tarihli müzekkere-i cevabiyesinde beyan kılınmıştır.

Müşarünileyh dâhiliye nezaretinin tezkiresi üzerine bi'l-istizan şeref sadır olan irade-i seniyye mucibince sene-yi merkume zilhiccesinin yirmi yedisinde 1 Kânunusani sene 324 yirmi bin kuruş maaşla Hüdavendigâr Valiliği'ne tayin buyrulmuştur.

Müşarünileyhin maaşı bin üç yüz yirmi yedi senesi rebiyyülevvelinin yirmi üçünde (1 Nisan sene 325) tanzim kılınan muvakkat bütçe üzerine ita kılınan tensikatta on beş bin kuruşa tenzil etmiştir.

Müşarünileyhin mekatib-i iptidaiye ve rüşdiye ve idadiye müdürlüklerinde bulunduğu sırada maarif nezaretince de her ictimai bir lira-yı Osmani ücretin 2 Haziran sene 309 tarihinden 21 Temmuz sene 313 tarihine kadar Ziraat Bankası meclis-i idare azalığında bulunduğu ve 1 Kanunusani sene 310 tarihinde ayrıca üç yüz kuruş maaşla ticaret mektebi Coğrafya muallimliğine tayin ve maaşı 15 Ağustos sene 311 tarihinde altı yüz kuruşa iblağ ve 1 Mart sene 313'te hasbe't-tecil beş yüz kırk kuruşa tenzil edilerek Konya Maarif Müdüriyeti'ne tahvil olan 29 Eylül 313 tarihine kadar mezkur muallimlikte bulunduğu ve mezkur maarif müdüriyetinden 14 Ağustos sene 316 tarihinden 7 Kanunuevvel sene 316 tarihine kadar ayrıca dokuz yüz kuruş zamm-ı maaşla Niğde Sancağı mutasarıfı vekaletinde bulunarak müceddeden inşa edilmiş olan hükümet dairesinden bazı nevakısı ve maarif namına evvelce başlanılıp natanam kalan dükkanların emr-i inşaatını ikmal ve itmam ve mekatib-i ibtidaiye ve rüşdiyenin ıslah usulü ile maarifin ihtiyac-ı mahaltamim ve istişarına ve tarik-i nafia inşaatına ve

Hicaz demiryolu vesaire için müretteb ianât ile emval-i umumiyenin tahsili ve vecibâtıyla sarf-ı mesai ve ikdam eylediği ve 317 senesi rumiyesinde Konya'da birinci defa olarak tesis olunan halı ve kilim sergisi için teşekkür eden komisyon riyaset-i fahriyesinde bulunarak serginin küşadı ve küşadından sonra temin-i hüsn-ü intizamı ve eşya-yı devainin hüsn-ü muhafazası ve maarifin tahlil hususunda ifa-yı hüsn-ü hizmette muvaffak olduğu ve 1 nisan sene 316 tarihinden 13 Kanunuevvel sene 319 tarihine kadar matbaa-i vilayet varidatından mecidiye yirmi kuruş hesabıyla üç yüz kuruş maaşla Sanayi mektebi nezaretinde ve inşaat riyasetinde bulunduğu ve uhdesinde bulunan ikinci kısım Fransızca muallimliğinde 31 teşrinievvel sene 318 ve Coğrafya-yı Zirai muallimliğinden dahi 8 Teşrinievvel 319 tarihinde istifa-ı infikâk eylediği ve Hüdavendigâr vilayeti maarif müdüriyetinde iken 322 sene-yi rumiyesinde Bursa'da ilk olarak küşad edilen sergi komiserliğinde fahriyen bulunarak mezkur serginin tertib ve tanzimi ve müddet-i devamı zarfında inzibât ve idaresi hususunda ve teşhir olunan mahsulât veta satılanların bedellerinin ashabına itası ve satılmayanların aynen yerlerine iadesi emrinde ifa-yı hüsn-ü hizmet ve ibraz-ı haiz-i rüiyyet eylediği 13 Temmuz sene 321 tarihinden iadeten maaşının üç bin kuruşa iblağı maariften temin-i terekkiyâtı hasene hıdemat-ı ve iktamâta müstenid olduğu Fransa hükümeti tarafından i'ta olunan (Ofisiye dö lanstrüksiyon püblik [Officier de l'instruction publique]) nişanının kabul ve ledel-icab taalluku hususuna üç yüz yirmi dört senesi şevvalinin yirmi dördünde mesai-i seniyye erzan buyrulduğu ve Hüdavendigâr maarif müdürlüğünden dolayı maâşât-ı terfikâtan zimmet ve ilişiği olduğu ve terakki-i maarif uğrunda ciddi ve semeredar hidemat-ı bir güzide ifasına muvaffak olduğu Ziraat Bankası idare-i umumiyesi ile maarif nezareti muhasebesinden ol babdaki istidanamesi zahrına muharrer 3 teşrinisani sene 319 ve 8 Nisan sene 320 tarihli derkenarlarıyla nebkinde.

2. AİLESİ

Mustafa Azmi Ömer (Akalm)³² babası Sinop mutasarrıflığı yapmış Ömer Şevki Paşa, annesi ise Afife Hanımefendi'dir. 5 kardeş olan Mustafa Azmi'nin kardeşlerinin isimleri şu şekildedir; Macide (Tektaş, ö. 1952), Besim Ömer (ö. 1940), Kemal (ö. 1931), Mahmut Agâh (v. 1953)³³.

Mustafa Azmi Ömer'in babası Ömer Şevki Paşa Efendi Narda şehrinden gelmektedir ve eğitim hayatını başarıyla bitirdikten sonra Abdurrahman Efendi'nin yanında kâtipliğe başlamıştır. Yanında çalıştığı sırada yeteneği ve kendini ispat etmesiyle Abdurrahman Efendi'nin gözüne girmeyi başaran Ömer Şevki, Abdurrahman Efendi'nin kardeşi Afife Hanımefendi ile evlenmiştir.³⁴ Ömer Şevki Efendi Narda'da kardeşi Fehmi Efendi ile civar köylerin çiftliklerini işletirken İstanbul'a yerleşmeye karar verirler. Ailesini de alarak İstanbul'a taşınan Ömer Şevki Efendi dört oğlunu da okullara vererek güzel bir eğitim almalarını sağlamıştır.³⁵ Ardından Ömer Şevki Paşa, Sultan 2. Abdülhamid tarafından Sinop Mutasarrıflığına atanmıştır.³⁶ Fakat Ömer Paşa burada çok zorluklar yaşamış ve kendisi ile ilgili birçok şikâyette bulunulmuştur. Ömer Şevki Paşa'nın yönetimdeki zaafı ve arkası kesilmeden gelen şikâyetlerin tahkiki amacıyla bazı memurlar tayin edilmiştir.³⁷ Neticede tahkikat çalışmaları devam ederken çaresi bulunamayan bir hastalığa yakalanan Ömer Şevki Paşa 18 Mayıs 1318/31 Mayıs 1912 yılında hayata gözlerini yummuştur. Mezarı Sinop'ta Seyyid İbrahim Bilal Hazretleri mezarlığında bulunmaktadır.

³² "Akalm" soyadını 2 Ocak 1935 tarihinden itibaren yürürlüğe giren Soyadı Kanunu'ndan sonra almıştır.

³³ Ahmet Çelik, *Konya İl Milli Eğitim Müdürlerinden Mustafa Azmi Akalm*, Karatay Belediyesi, Akademik Sayfalar, C. 21, S. 33, s. 518.

³⁴ Yahya Kemal Beyatlı, *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*, İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları, İstanbul, 2018, 9. Baskı, s. 68.

³⁵ Mehmet Kavak, *age*, s. 430

³⁶ BOA, İ..DH., 1351-34, H-24-,6-1315.

³⁷ BOA, BEO, 1853-138950, H-17-02-1320.

Şekil 1.5. Babası Nardalı Ömer Şevki Paşa'nın Sinop'ta bulunan mezarı³⁸

Mustafa Azmi Bey'in annesi Afife Hanımefendi olup, Priştine mutasarrıfı Mehmed Yaşar Paşa'nın kızıdır. Yaşar Paşa kendi memuriyeti dönemlerinde işini iyi yapan ve sevilen başarılı bir mutasarrıftır. Görevi süresince halk tarafından çok benimsenmiş ve korunmuştur. Konağını basan ve insanları Yaşar Paşa'ya karşı tahrik eden bazı bozguncular civar halk tarafından tepkiyle karşılanmış ve halkın yardımıyla baskın önlenmiştir.³⁹

Afife Hanım'ın aynı zamanda Yahya Kemal Beyatlı ile akrabalığı bulunmaktadır. Kendisi Yahya Kemal'in annesinin ninesi ile kardeştir. Yahya Kemal, İstanbul'a geldiğinde oğulları Besim Ömer'in konağında kalmış ve kendi hatıratında bu aile ile ilgili ayrıntılı bilgiler vermiştir. Yahya Kemal hatıratında şöyle bahseder;

“Sirkeci Garı'ndan bir arabaya bindim. Doğru Fazlıpaşa'da Besim Ömer Paşa'nın Konağı'na gittim. Öğle zamanıydı. Hemen yukarıya çıkardılar. Besim Ömer Paşa'nın ve kardeşleri Agâh ve Kemal Ömer'in validesi olan büyük teyzemiz Afife Hanımefendi'nin elini öpmeğe yukarı çıktım. İhtiyar ve güzide bir kadındı.”

³⁸ Mehmet Kavak. *age*, s. 431.

³⁹ BOA, HAT, 643-31537, H-29-12-1241.

Yahya Kemal Beyatlı eserinde daha sonra Ömer Şevki Paşa'nın Afife Hanım ile evlilikleri konusuna değinir. Afife Hanım'ın ailesinin Rumeli geleneklerine göre bey veya paşa oğlu olmayan kişilere kız vermezlerdi. Fakat devlet hizmetine girmiş ve burada bazı önemli görevlerde yer almış Ömer Şevki Efendi'ye kızlarını vermeyi kabul etmişlerdir.⁴⁰

Mustafa Azmi Bey'in 4 kardeşi vardır. Kız kardeşleri Macide sonradan evlenip 'Tektaş' soyadını almıştır. Macide Hanım ile ilgili bilgiler elimizde sınırlıdır. Kendisi Ömer Besim Bey ile evlenmiştir. Yahya Kemal Beyatlı hatıratında Macide'nin eşinden şu şekilde bahseder;

“Ailenin bir de damadı vardır. Adı garip bir tesadüf olmak üzere Ömer Besim Bey'di. Duyun-ı Umumiye'de memur, firenk sakallı, gözlüklü, vâkur, ve edip bir adamdı. İç güveysi olmakla beraber evin idaresini o sevk ederdi”⁴¹

Macide Hanım ile evlenip damat olarak gelen Ömer Besim Bey'in, Besim Ömer Paşa'nın konağına yerleştiği anlaşılmaktadır. Kendilerinin Ömer, Ali Ekrem ve Zeki adında üç oğlu olduğu bilinmektedir.⁴² Aynı zamanda Macide Hanım, Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Hanımlar Merkezi büntçesindeki dört denetleyiciden biri olduğu bilinir.⁴³

Diğer kardeşi Kemal Ömer, Mustafa Azmi Bey'in en küçük kardeşidir ve doğum tarihi bilinmemektedir. Kendisi Mekteb-i Mülkiye ve Ticaret Mektebi mezunudur. Hilâl-i Ahmer Merkez-i Umumi Azalığı yapmış ve önemli görevlerde bulunmuştur.⁴⁴ Fakat kendisi hakkında Priştine Mebusluğu için yapılan seçime hile karıştırdığı iddiasıyla tahkikat açılmıştır.⁴⁵ Hayatının son zamanlarına kadar İstanbul Belediyesi'nde İktisat Müdürlüğü görevinde bulunmuştur. Bazı işlerini halletmek için Ayvalık'a gitmiş ve orada kalp krizi geçirerek hayata gözlerini yummuştur. Besim Ömer Paşa'nın Cağaloğlu'ndaki evinden kaldırılan cenaze töreninde Vali Muhiddin Bey, İstanbul Mebusu Halil Bey, Kocaeli Mebusu Reşit Saffet, Doktor Akil Muhtar, Operatör Orhan, Ziya Nuri Paşalar; Belediye ve Vilayet erkânı, Darülfünun Tıp ve Darüşşafaka talebesinden oluşan büyük bir kalabalık katılmıştır.⁴⁶

⁴⁰ Yahya Kemal Beyatlı, **age**, s. 68.

⁴¹ Yahya Kemal Beyatlı, **age**, s. 69.

⁴² Taner Bilgin, **age**, s. 17.

⁴³ Cemal Sezer – Ömer Metin, *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşları'nda Muhacirlere Yardımları*, Türk Kızılayı, Ankara, 2016, s. 99.

⁴⁴ BOA, HR.İM.,22-34, M-22-1,-1923.

⁴⁵ BOA, DH.MUİ., 27-6, H-07-11-1327.

⁴⁶ Taner Bilgin, **age**, s. 16.

Şekil 1.6.Mustafa Azmi'nin en küçük kardeşi Kemal Bey⁴⁷

Bir diğer kardeşi olan Mahmud Ağâh Bey 1868 yılında Serez'de dünyaya geldi. Kendisi mülkiyenin idadi kısmında lise eğitimini tamamladı. 1887 yılında yine aynı okulun yüksek kısım seviyesinden mezun oldu. 1888 yılında Dâhiliye Nezareti Mektubi Kalemi görevini yerine getirdi. 1890 yılında 2. Kâtiplik unvanına yükseldi. Yine bu yıllarda Vefa Lisesi'nde tarih ve Hamidiye Orta Ticaret Mekteb-i Sınai Ticari okulunda ise coğrafya öğretmenliği yaptı. 1910 yılında Edremit ve Afyon Emval-i Metruke Komisyonları başkanlığı görevini yürüttü. Aynı zamanda 1912 yılında İstanbul Hukuk Mektebi'ni bitirdi. Devlet memuriyetinde ve eğitim işlerinde farklı görevler alan Mahmud Ağâh Efendi 1912 yılının Eylül ayında Balkan Harbi'nin başlamasının ardından Harp Cephesi olan Serez'e (bugünkü Yunanistan sınırları içerisindeki bölge) giderek 'Hilal-i Ahmer (Kızılay) Gezici Yardım Ekibi Reisliği' görevinde bulundu. 1913'te Balya-Karaaydın Madenleri Anonim Şirketi Hukuk Müşavirliği ve İdare Müdürlüğüne ayrıca Fethiye Maden Şirketi ile Boğaziçi-İstinye Dokları Anonim Şirketi İdare Müdürlüğü'ne getirildi.⁴⁸

Hatice Hanım ile evlenip Şâika, Şevki ve Nermin adında 3 çocuğu vardır. 31 Ekim 1953 yılında vefat etti ve diğer aile üyeleri gibi Merkezefendi Mezarlığı'ndaki aile mezarlığına defnedildi.⁴⁹

Ömer Şevki Paşa'nın çocukları iyi eğitilmiş ve her biri önemli bulunmuştur. Sanat eğitim, sağlık, memuriyet, ticaret ve sivil toplum kuruluşlarında birçok görevler üstlenerek

⁴⁷ Taner Bilgin, **age**, s. 17.

⁴⁸ Mehmet Kavak, **age**, s. 436

⁴⁹ Ali Çankaya, **age**, s. 271-272.

uzmanlık alanlarının yanı sıra toplumsal katkı ve gönüllülük esasına dayanan faaliyetlerde de aktif görevler yapmışlardır.

Şekil 1.7.Kardeşi Mahmud Agâh Ömer Efendi⁵⁰

Mustafa Azmi Bey'in dördüncü ve sonuncu kardeşi ise meşhur Profesör Doktor Besim Ömer Paşa'dır. Besim Ömer Paşa, 1 Temmuz 1862 (3 Muharrem 1279) tarihinde dünyaya gelmiştir. İlköğretimini Arnavutluk'ta bir mektepte bitirdikten sonra İstanbul'da Gülhane Askeri Rüştîyesi'nden mezun olmuştur. Lise yıllarını ise Kuleli Askeri Tıbbiye İdadisi'nden mezun olarak geçirmiştir ve ardından Mekteb-i Tıbbiye Şahane'ye kaydolmuştur. Başarılı bir derece ile mezun olan Besim Ömer tıp dünyasındaki yerini alarak önemli görevlerde bulunmuş ve Türk tıp tarihinde yer edinmiştir. Yarım asra yakın sürede hocalık yapmış, binlerce talebe ve ebe yetiştirmiştir. 5. ve 6. dönem Bilecik milletvekilliği olarak mecliste görev yapmıştır. 19 Mart 1940 yılında bir kalp krizi sonucunda hayatını kaybetmiştir.⁵¹

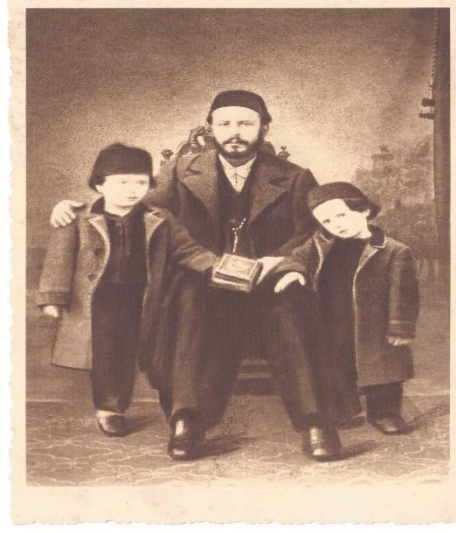
Ağabeyi Azmi Bey'le "Su" adlı kitap yazmıştır. Besim Ömer tıp dünyasına birçok eser bırakmıştır. Kendisi "Şeyhül Etibba" yani tabiplerin efendisi olarak bilinir.⁵² Yahya Kemal kendi anılarında Besim Ömer'den itina ile bahsetmiştir. Hatıratında kendisi ile ilgili şu sözlere yer vermiştir;

⁵⁰ age, s. 271.

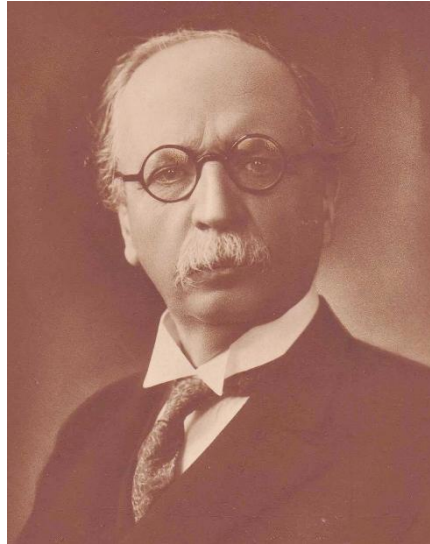
⁵¹ Mehmet Kavak, age, s. 406-408.

⁵² Ali Çankaya, age, s. 159.

“Ben İstanbul’a gittiğimde Besim Ömer meşhur bir doktor ve mirliva idi. Hem mütehassıs hem de mirliva olarak parlak bir adamdı ve zengindi. O devrin en revnaklı şahsiyetiydi. Bir taraftan rütbe ve nişanlara müstağraktı. Bir taraftan da Tevfik Fikret’in arkadaşıydı. Doktor, şair, âlim, hukukçu, birçok güzidelerden mürekkep bir zümrenin dairesinde mümtaz olarak yaşardı. Kendisinin hakikaten doktor başına benzeyen bir başı vardı.”⁵³

Şekil 1.8.Mustafa Azmi (solda); Babası Ömer Şevki Paşa (ortada); Biraderi Besim Ömer (sağda)⁵⁴

Şekil 1.9.Besim Ömer Paşa⁵⁵

⁵³ Yahya Kemal Beyatlı, **age**, s. 68-69.

⁵⁴ Mehmet Kavak, **age**, 428.

⁵⁵ CTF Tıp Tarihi Müzesi Arşivi.

Şekil 1.10.Besim Ömer Paşa konağı bahçesi

Oturanlar soldan; Tevfik Fikret, Besim Ömer, Haluk (kucakta), Esat Paşa ve Agâh Ömer; **Ayaktakiler soldan;** Kemal Ömer, Hüseyin Kazım, Hüseyin Kazım⁵⁶

Şekil 1.11.Kardeşi Besim Ömer Paşa çalışma odasında⁵⁷

⁵⁶ Mehmet Kavak, **age**, 428.

⁵⁷ CTF Tıp Tarihi Müzesi Arşivi.

İKİNCİ BÖLÜM

ESERLERİ

Mustafa Azmi Ömer Akalın, yaşadığı uzun yıllar boyunca bilim ve toplumsal hayatta yönelik birçok eser kaleme almıştır. Bu eserler eğitim, tıp, fenni konular ve toplumsal hayat ile ilgilidir. Mustafa Azmi'nin hayat görüşünü ve düşüncelerini daha iyi anlayabilmek için bu eserlerin birkaçından bahsedilecektir. Onun eserleri önce liste halinde sunulacak ardından eserlere dair içerik ve çerçeve bilgisi yer verilecektir.

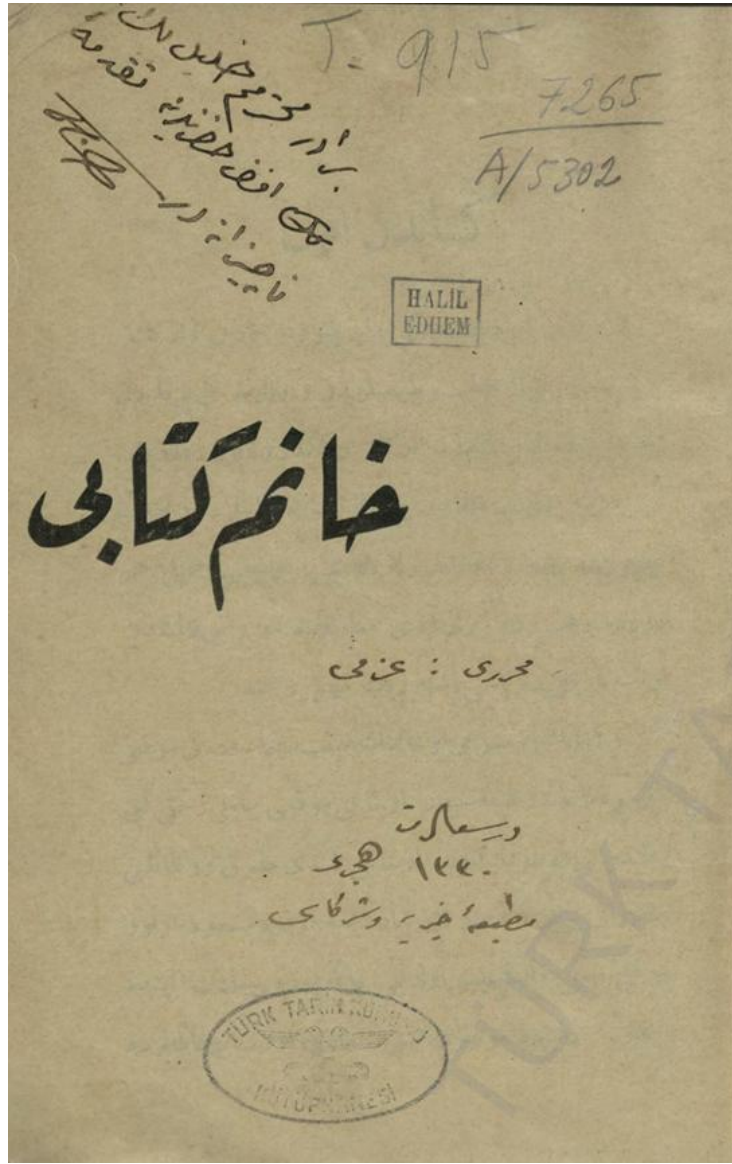
Mustafa Azmi Ömer Akalın'ın Bilinen Eserleri;

- Hanım Kitabı
- Su Kitabı (Kardeşi Besim Ömer ile birlikte)
- Eski ve Yeni Harfler
- İlk Kıraat Kitabı
- Esami-i Türkiyye-i Cami
- Evlenmeden Önce ve Sonra Genç Kızlarımıza
- Artistin Ölümü
- Resimli Küçük Birkaç Hikâye
- Maarif Gazetesi
- Haver Dergisi'nde yazılar
- Hayat ve Pratique (Yayınlanmadı)
- Yeni Robenson
- Çocuk Hikâyeleri
- Ayrıca hazırlayıp tamamladığı halde bastıramadığı “Her Şeyden Biraz” ve 3000 sayfalık bir ansiklopedi serisi mevcuttur.⁵⁸

⁵⁸ Mehmet Kavak, *age*, s. 434

1. HANIM KİTABI

Mustafa Azmi Ömer'in 1920 yılında kaleme aldığı bu eser Osmanlı'nın son dönemleri ile erken Cumhuriyet dönemi arasında ve kadın kimliğinin yeniden tanımlandığı bir dönemde yazılmıştır. Kadınların bu dünyada ve gündelik hayatta görev ve sorumluluklarından bahsetmiş, yapması gerekenleri ayrıntılarıyla anlatmıştır. Kadının toplumdaki yerinden de bahseden bu kitap adeta kadınlar için bir yaşam tarzı önerisi kitabıdır. Esere bu bağlamda kadınlar için bir yaşam koçu kitabı diyebiliriz. Eserin söylemi açısından tamamen didaktik ve telkin edici bir dil kullanılmıştır. Kadınlara öğretici işlevini otoriter bir anlatımla sunar. Eser 10 bölümden oluşur ve her bir bölümünde kadınların farklı rol ve görevlerinden bahseder.

Şekil 2.1. Hanım kitabı giriş sayfası⁵⁹

⁵⁹ Azmi Ömer, *Hanım Kitabı*, Matbaa-i Âmire, İstanbul, 1912, s. 1.

1.1. Mekân Yapısı, Tercih ve Kullanımı

Bu bölümde modernleşme çabaları içerisinde birey sağlığı ve şehirleşme arasındaki bağa dikkat çeken Mustafa Azmi Bey, yaşam alanı seçimi üzerine detaylı değerlendirmeler yapmıştır. Yaşamı bir bütün olarak gören yaklaşımı, mesken seçiminin sadece fiziki değil, aynı zamanda sağlık, fen ve çevresel etkenlerle de doğrudan ilişkili olduğunu ortaya koyar.⁶⁰ Mustafa Azmi Bey, ikamet edilecek meskenin yalnızca konumu değil, toprağın cinsi gibi ayrıntıların da önem taşıdığını belirtir. Toprağın sertliği, geçirgenliği ve rutubeti gibi unsurlar, yapının dayanıklılığı kadar insan sağlığı üzerinde de etkilidir. Bu yaklaşım, onun fen ve tabiat bilgisindeki yetkinliğinin bir yansıması olarak değerlendirilebilir.⁶¹

Yaşam alanının seçiminde bu ayrıntılara inilmesi, modern anlamda çevresel sağlık koşullarına yapılan bir vurgudur. Kendisinin eğitim ve fenle olan ilişkisi, onun sağlık temelli bir yaşam alanı idealine ulaşmasını sağlamıştır. Özellikle yatak odasının havalandırılması hususunda yaptığı vurgular, solunum yolları sağlığının ne kadar ön planda tutulduğunu gösterir.⁶² Uyku sırasında alınan havanın kalitesi, günümüzde dahi önemini koruyan bir halk sağlığı meselesidir. Aynı şekilde mutfağın konumu da rastgele belirlenmemelidir; mideye gidecek yiyeceklerin hazırlandığı ortamın temiz, kuru ve havadar olması gerektiği belirtilmiştir.⁶³

Bu hususlar, Azmi Bey'in hijyen anlayışını ve yaşam alanlarına dair bütüncül düşünce sistemini ortaya koyar. Azmi Bey'in bu yaklaşımı günümüz şehir planlaması ve halk sağlığı politikaları açısından da değerlendirilmeye değer bir tarihsel mirastır.

1.2. Ev İdaresi

İdare-i beytiyye başlıklı bölümde anne ve babanın çocuklar üzerindeki etkisi ele alınmakla birlikte, kitabın hedef kitlesi hanımlar olduğu için özellikle annenin rolü ön plana çıkarılmıştır. Anne hem doğuştan getirdiği fitri özellikler hem de ev ortamında daha fazla vakit geçirmesi nedeniyle çocuklar üzerinde daha belirleyici bir etkiye sahiptir.⁶⁴ Anne, merhametli yapısıyla çocukların terbiye ve ahlaklarının oluşumunda temel figür olurken, baba daha sert bir tutumu temsil etmektedir. Bu bağlamda, çocukların kişilik gelişimi ve ahlaki terbiyesi büyük

⁶⁰ age, s. 2

⁶¹ age, s. 5-6

⁶² age, s. 12

⁶³ age, s. 15

⁶⁴ age, s. 29

ölçüde annenin yaklaşımıyla şekillenir. Mustafa Azmi Bey, bu nedenle annelere çocuklarına nasıl yaklaşımları gerektiği konusunda detaylı tavsiyelerde bulunmaktadır.⁶⁵

Kadının hane içindeki işlevi ve rolü metinde önemli bir yere sahiptir. Kadının mutluluğu ve huzuru, doğrudan ailenin genel saadetine yansımaktadır. Eğer kadın, üzerine düşen görevleri yerine getirir, gereksiz işlerle meşgul olmaz ve dedikodudan uzak durarak evinin ve çocuklarının düzeni için çalışırsa, aile içinde huzur ve mutluluk tesis edilir. Buna karşın, bu sorumlulukları yerine getirmeyen kadın, evde huzursuzluğa sebep olmakta ve yorgun olarak eve dönen eşlerine destek olamamaktadır. Böyle bir ortamda erkek, evden uzaklaşmak isteyerek sosyal alanlarda (meyhane, kahvehane vb.) vakit geçirme eğilimine girer. Bu durum, aile içinde devam eden huzursuzluk ve çocukların sağlıklı ahlaki gelişimini engelleyen bir döngü yaratmaktadır.⁶⁶

Mustafa Azmi'nin bu düşünceleri, 20. yüzyılın tipik ataerkil aile yapısını yansıtmaktadır; kadın ve erkeğin rollerinin katı sınırlarla belirlendiği ve bu sınırların aşılması halinde aile huzurunun bozulacağı vurgulanmaktadır. Günümüzün modern toplumsal yapısı ile karşılaştırıldığında, bu düşünceler eleştirel bir perspektifle değerlendirilmelidir. Zira kadın-erkek ilişkilerindeki dinamikler her yüzyılda değişim göstermiştir.

Tarihsel süreçte, İslam öncesi toplumlarda kız çocuklarının diri diri yakılması, Orta Çağ Avrupa'sında kadının günahın kaynağı olarak görülmesi gibi örnekler, kadın haklarının zamanla geliştiğini göstermektedir. Mustafa Azmi'nin 20. yüzyıl başlarında kaleme aldığı bu öğütler, kendi döneminin modernliği bağlamında değerlendirilebilirken, 21. yüzyıldaki kadın hakları ve toplumsal cinsiyet eşitliği perspektifinden eleştirilebilir.

Azmi Bey, kadının aile ekonomisi üzerindeki etkisine de değinmekte, ailenin mal varlığının azalması ya da artmasının büyük ölçüde kadının davranışlarına bağlı olduğunu ifade etmektedir. Kadının hesapsız ve ölçüsüz harcamaları sonucunda ailenin ekonomik yapısının zarar göreceğini savunmaktadır. Bu bağlamda, kadının tutum ve davranışlarının aile düzeni üzerindeki etkisi vurgulanmakta ve kadınların "akıllı" davranmaları gerektiği üzerinde durulmaktadır. Yazarın dili öğretici ve didaktik bir nitelik taşımakta, kadının aile içindeki sorumluluklarına dikkat çekmektedir.⁶⁷

⁶⁵ age, s. 30

⁶⁶ age, s. 31-32

⁶⁷ age, s. 41

1.3. Evlerin Isıtılması ve Aydınlatılması

Bu bölümde ‘teshin’ (ısınma) ve ‘tenvir’ (aydınlanma, ışık verme) konuları üzerinde durulmuştur. Azmi Bey’in fenni ve tıbbi konularda ilgisinin olduğunu söylemiştik. Bu bağlamda kendisi bu eserde bu konularla ilgili pratik bilgiler vermektedir. Kışın soğuk havalarda ısınmak için ateş yakmanın zorunluluğunu belirtirken, aynı zamanda yanma sonucu oluşan zehirli gazların insan sağlığı üzerindeki olumsuz etkilerini de detaylı şekilde ele almaktadır.⁶⁸ Hâmz-ı fahm (karbon monoksit) ve hâmz-ı karbon (karbon dioksit) gibi gazların yapısı, tehlikeleri ve etkileri açıklanmış, bunların özellikle kapalı ve yetersiz havalandırılan ortamlarda oluşturduğu sağlık risklerine dikkat çekilmiştir.⁶⁹

Bu bölümün bilimsel değeri, hem kimyasal bileşimlerin (karbon, oksijen oranları) detaylandırılması hem de bazı örneklerle (kimyagerin köpeği kapalı bir ortamda deneyerek gözlemleri) desteklenmesinde görülmektedir. Bu tür gözlemler, zehirli maddelerin tanımı ve halk sağlığı önlemlerinin temelini oluşturan bazı deneysel bilgilere işaret eder. Ayrıca, eser karbon monoksit zehirlenmesinin belirtileri ve tedavi yöntemleri (havalandırma, mekân değişikliği) hakkında da bazı bilgilendirmeler sağlamaktadır.⁷⁰

1.4. Giyim-Kuşam Kültürü

Bu pasaj⁷¹, Osmanlı modernleşme döneminde kadınların ev içi rolleriyle ilgili ahlaki ve iktisadi yönelimleri ortaya koyması bakımından dikkate değerdir. Giyim-kuşam üzerinden yapılan bu değerlendirme, yalnızca bireysel tüketim alışkanlıklarını değil, aynı zamanda toplumsal cinsiyet rollerini de yansıtır. Kadınların “dikiş bilmesi gerektiği” yönündeki vurgu, dönemin kadınlarına yüklenen üretken ev kadını idealini beslerken, moda yönelik eleştiriler modernleşmeyle beraber gelen tüketim kültürüne karşı geleneksel değerlerin korunması çabasını göstermektedir.⁷² Müslüman kadınlara yönelik özel vurgular ise hem dinî hem de toplumsal aidiyet üzerinden ahlaki bir sorumluluk atfetmektedir. Eser, toplumsal cinsiyet, tüketim kültürü ve ahlaki söylem açısından değerlendirilmiştir. Bunların dışında elbiselerin muhafazası, çamaşırın yıkanması ve ütülenmesi ve dolaba yerleştirilmesinden bahsedilerek kadınların günlük yapması gereken işleri anlatır.⁷³

⁶⁸ *age*, s. 76

⁶⁹ *age*, s. 77

⁷⁰ *age*, s. 85-86

⁷¹ *age*, s. 94

⁷² *age*, s. 99

⁷³ *age*, s. 101-102

Şekil 2.2. Eserde kadınların çamaşırları dolaba yerleştirilmesine dair bir resim⁷⁴

1.5. Çocuk Bakımı, Sağlığı ve Hıfzıssıhha

Hanede tababet ve hıfz-ı sıhhat başlıklı bu bölümde⁷⁵ bir çocuğun doğumundan itibaren nasıl büyütülüp yetiştirildiğinden bahsetmektedir. Çocuğun doğumundan itibaren her ay neler yapılması ve nasıl emzirilmesi gerektiği üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur. Çocuk ilk 6 aya kadar kesinlikle anne sütü ile beslenmeli, 6. aydan sonra anne sütü yanında başka sıvı yiyecekler verilir.⁷⁶ Azmi Bey çocuğa süt verilmesi şeklini kati kurallar çerçevesinde anlatmış, çocuk buna uymuyorsa da biraz zorlayarak çocuğu alıştırma yöntemini belirtmiştir. Sütanne tutularak bebek emzirme yöntemini asla kabul etmez ve bu durumun sütanne olacak kişinin kendi bebeği için de sıkıntılı olduğunu savunur.⁷⁷

⁷⁴ age, s. 110

⁷⁵ age, s. 128

⁷⁶ age, s. 130

⁷⁷ age, s. 132

Çocukların beslenmelerine göre şekil aldığını bu sebepten ötürü doğru ve güzel beslenmesi gerektiğinden bahseder. Eserde bizlere şunu söyler;

“İyi beslenen çocuk semiz ve tombul olur, eti katıdır. Karnı da büyük değildir. Süt emmediği zamanlar, ameli koyu bir bulamaç şeklinde olup çalkanmış yumurta halinde açık sarıdır. Yeni doğanlarda yirmi dört saatte ikiden dört defaya ve iki ayağa doğru birden üç defaya kadar defa hacet vuku bulur. İyi beslenmeyen çocuk ise bilakis rengi uçuk ve sarıdır. Ekseriya şişkin görünür, fakat etler yumuşak ve gevşektir, kollar ve ayaklar iyice, zayıf ve karın çok büyüktür.”⁷⁸

Çocukların daha sağlıklı bir hayat sürmesi, çelimsiz ve çirkin olmaması için su ile tedavi önermiştir. Dönemin tıbbi şartları ve yaşam koşulları göz önüne alındığında doğal tedavi yöntemleri ön plana çıkar. Bu konuyla ilgili şöyle bahseder;

“Burada tavsiye edeceğim bir şey varsa evde serin su ile banyo yapmaktır. Büyükler için çok faydalı olan bu usulü ikinci aydan itibaren küçüklerde tatbik mümkün bu büyüklerden ziyade faydalıdır. Ne kadar zavallı zayıf, çirkin çocuklar görülmüştür ki bu usul sayesinde pek az zaman zarfında kuvvetli ve güzel bulmalı, ılık değil, serin su doldurmalı ve çocuğu boynuna kadar daldırmalı. Başını ıslatmamalı, yalnız bir iki saniye suda durdurmak kâfidir, bade çıkarılır, kurulanır ve giydirilir. Emniyet ediniz ki çocuk üşümez, yalnız giyindikten sonra biraz oynamalı ve yatmamalıdır. Çocuklarını bu yolda serin suya daldırmak fikri bile birçok valideleri titretir, fakat bu korku yalnız validenin olup çocukta yoktur. Çocuk ağlar, bağıırır, müteessir ve müteheyyiç olur, fakat asıl faydalı olan bu tesir ve bu teessürdür. Bırakın çocuk bağırsın, bu da ciğerleri için ayrıca bir faydadır.”⁷⁹

Bölümün sonlarına doğru ise Azmi Bey, mikrobiyoloji ve bulaşıcı hastalıklar hakkındaki bilgileri halk sağlığı gözünden incelemiştir. Mikrop kuramının yerleşmekte olduğu bu dönemde, hastalıkların kuluçka dönemi (tefrih devri) ve bulaş yolları oldukça ayrıntılı biçimde açıklanmakta, dönemin hem tıbbi kavrayışını hem de halkı bilinçlendirme çabasını yansıtmaktadır.⁸⁰

Eserde tıbbi terimlerin Osmanlıca karşılıkları (ör. “düdi'l-vahid”, “sistiserk”) yanında halk arasında yaygın ifadelerle (“şerit”, “soğlıcan”, “çocuklara musallat”) birlikte kullanılması, eserin hem bilimsel olarak hem de halk dili amacı güttüğünü gösterir.⁸¹ İnfluenza, boğmaca,

⁷⁸ age, s. 135

⁷⁹ age, s. 138

⁸⁰ age, s. 168

⁸¹ age, s. 181

tetanos, tenya, pisitakoz gibi farklı hastalıklar hakkında verilen bilgiler; hastalıkların bulaş yolları, kuluçka süreleri (devr-i tefrih) ve hijyen tedbirleri ekseninde sistemli bir biçimde sunulmakta ve her bir hastalık için ayrı “tedâbir” başlıkları altında önerilen uygulamalar ve hastalıktan korunma yolları yer almaktadır.

Ayrıca, çocuk sağlığına verilen önem, yeni doğanlarda görülen oftalmiye yönelik hijyen önerileriyle açıkça ortaya konmakta, antiseptik kullanımının vurgulanması modern hijyen anlayışının benimsenmeye başlandığını göstermektedir. Pisitakoz örneğinde görüldüğü gibi, hayvandan insana geçen hastalıklara dair farkındalık da dikkat çekicidir. Öte yandan, eserde Azmi Bey, halkı eğitici bir dille uyarmakta ve “son pişmanlık fayda vermez” gibi halk deyimleriyle bilimsel söylemi birbirine karıştırmaktadır. Bu çerçevede bu bölüm, Osmanlı Devleti son dönemlerinde mikrobun halk arasında nasıl benimsendiğini, modern tıp dilinin yerel kültürle nasıl birbirine karıştığını gösteren değerli bir kaynak niteliğindedir.⁸²

1.6. Erzakların Kullanımı

Bu bölümde gıdaların kullanımı ve saklanma şeklinden ve bazı formüllerden bahsedilmiştir. Kahve, çikolata, çay, sirke, sabun, şeker, bal ve birkaç ürününün kullanımı ve saklanması ile ilgili bilgiler verilmiştir.⁸³ İnsan sağlığı açısından hangisinin daha iyi ve sağlıklı olduğu üzerinde durulmuştur. Doğal ürünlerin tüketilmesi üzerinde sıkça durulmuş, ürünlerin en iyi ve sağlıklı seçilerek ve araştırılarak tercih edilmesi gerektiğini söylemiştir. Azmi Bey’e göre iyi ve doğal ürünler biraz pahalıdır. Fakat ucuz diye kötü ürünleri almaktansa hiç yememek veya pahalısını almak daha evladır.⁸⁴

⁸² age, s. 182-183

⁸³ age, s. 217-218

⁸⁴ age, s. 221

Şekil 2.3.Eserde yer alan yumurtanın muayenesine dair bir resim⁸⁵

Yemişlerin saklanma şekillerinden de bahseden Azmi Bey⁸⁶, bölümün sonlarına doğru iyi et ve balık cinsi malların nasıl bilineceği üzerine bazı bilgiler sunmuştur. Ona göre iyi etler şöyle belli olur;

“İyi sığır etinin rengi kıpkırmızı ve yağı açık beyazdır. İyi dana eti ve yağı çok beyazdır. Balığın tazeliğini anlamak da güç değildir. Gözleri parlak ve çok kapalı ve kulakları kıpkırmızı ve vücudu diktir. Balık taze oldukça ne kadar iyi bir gıda ise eskimiş ve bayat balık da o kadar muzır-ı sıhhattir; lezzeti de fenadır.”⁸⁷

1.7. Aşçılık

Kitapta bu bölüm aşçılık ve yemek tarifleriyle ilgili bilgilere yer vermiştir. Kadınların yemek yapma konusundaki zorunluluklardan bahsetmiş, onlara bu konuda bazı reçeteler sunmuştur. Evvela kadın yemek yapmayı çok iyi bilmeli, bu konuda titiz davranmalıdır. Burada kadın, özellikle “ev hanımı”, ev içi organizasyonun merkezinde konumlandırılır ve onun görevini aksatmasının aile içinde huzursuzluk ve dirliksizliğe sebep olabileceği belirtir. Yemekler zamanında yapılmalı, geciktirilmemelidir. İşten eve gelen evin reisi evde yemeği hazır

⁸⁵ age, s. 225

⁸⁶ age, s. 231

⁸⁷ age, s. 241

görmelidir. Kadın evin içinden sorumludur. Bu sebeple yemek vakitlerini de tastamam eylemelidir. Bunlara dikkat etmeyen ve yemek yapmasını bilmeyen kadın evde huzursuzluk çıkarır.⁸⁸ “Yemek pişirmeyi bilmek bir ev kadınının vazifesidir”⁸⁹ diyerek kadının üzerindeki bu sorumluluğu ısrarla vurgulamış ve bunları yapmadığı takdirde evin içinden çıkacak sorunların kaçınılmaz olduğu vurgulanmıştır.

Mustafa Azmi Bey, kadınların iyi ve lezzetli yemek yapmamasından ötürü erkeklerin evi terk etmesine ve sürekli dışarda gezmesine sebep olduğunu vurgulamıştır. Ona göre erkek evde lezzetli yemek yapamayan kadının yüzünden kendini meyhanelerde, kahvehanelerde, birahanelerde bulur ve sarhoş olup gözü dışarda olur. Çünkü kadın vazifesini layıkıyla yerine getirmez ve erkeği evden kaçıtır. Bu sayede erkek haneden nefret eder, oradan kaçar, sarhoşluğa ve boşluğa düşer. Azmi Bey’e göre tüm bunların sorumlusu ise kadındır.⁹⁰

Azmi Bey’in bu düşüncesi dönemin şartlarını ve kadının toplumdaki rolünü düşünerek ele alınmalıdır. Hanede ataerkilliğin yoğun olduğu bir devirden bakarsak bu tür yaklaşımlar normal karşılanabilir. Hatta eser kendi dönemine göre daha modern sayılabilir. Fakat günümüzden baktığımızda çok tartışmalı bir konu olduğunu söyleyebiliriz. Kendi toplumunda modern ve batıya açık biri olarak görülen Azmi Bey bu sözleri günümüzde sarf etseydi kendisi gerici ve hatta kadın düşmanı olarak görülebilirdi. Olaylara döneminden bakmak yerinde olacaktır. Bu durum eseri daha iyi anlamamıza sebep olur. Azmi Bey’in bu sözleri o günden bugüne kadının toplumdaki yeri ve öneminin nasıl değiştiğini ve o günün toplumsal değerlerini de bizlere gösteriyor.

Kitabın aşçılık ve yemek tarifleriyle ilgili bölümü ayrı bir makale konusu olup üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur.⁹¹ Bu bölümde okuyucuya çeşitli bilgiler sunulmuş ve birtakım önerilerde bulunulmuştur. Özellikle yiyeceklerin besleyici özellikleri ve lezzetleri üzerine açıklamalara yer verilmiştir. Örneğin, çorbanın köylüler ve işçiler (amele) için temel bir besin kaynağı olduğu belirtilmiştir. Köylünün daha iyi beslenebilmesi için daha fazla çalışması gerektiği ve maddi imkânlar olmaksızın yeterli beslenmenin mümkün olmayacağı vurgulanmıştır. Ayrıca, besleyici gıdaların tüketilmesinin daha verimli çalışmayı mümkün

⁸⁸ age, s. 243

⁸⁹ age, s. 244

⁹⁰ age, s. 245

⁹¹ Damlanur Küçük yıldız Gözelce. (2022) Ömer Azmi’nin Hanım Kitabı’nda Yer Alan Yemek Tarifleri, *Turkish Studies – Language and Literature*, s. 1

kılacağı ifade edilmiştir.⁹² Bu bağlamda Ömer Azmi, hem besleyici hem de ekonomik olmaları nedeniyle özellikle kuru sebze çorbalarını dar gelirli aileler için önermektedir.

Şekil 2.4. Dönemin alafranga kahve cezvesi⁹³

19. yüzyıla ait yemek tarifleri incelendiğinde, saray mutfağında olduğu gibi, en yaygın kullanılan yağ türünün tereyağı olduğu görülmektedir. Börek, çorba, hamur tatlıları, pilav, dolma, yahni ve hatta kızartmalar gibi pek çok yemeğin hazırlanmasında sadeyağ tercih edilmiştir. Buna karşın, zeytinyağının kullanımı daha sınırlı olup, özellikle bazı kızartmalar, salatalar, pilaki türleri, deniz ürünleri ile hazırlanan yemekler ve yalancı dolmalarla sınırlı kalmıştır. Tariflere bakıldığında özellikle tereyağının ön plana daha çok çıktığı görülür. Nitekim bütün çorbalar için en uygun yağın tereyağı olduğu açıkça belirtilmiştir.⁹⁴ Zeytinyağı ise çoğunlukla salatalarda, salçalarda ve belirli zeytinyağlı yemeklerde yer almaktadır.⁹⁵ Ayrıca, zeytin üretiminin yoğun olduğu bölgelerde tereyağı yerine zeytinyağının tercih edilebilmesi için bireylerin küçük yaşlardan itibaren bu tada alışmaları gerektiği vurgulanmıştır. Bu iki yağ türü dışında, bazı tariflerde iç yağının da kullanıldığı dikkat çekmektedir. Dönemin mutfak uygulamaları açısından dikkat çeken bir diğer husus ise, henüz piyasada bulunmadığı için tariflerde margarine yer verilmemiş olmasıdır.⁹⁶

⁹² Azmi Ömer, *age*, s. 259

⁹³ *age*, s. 257

⁹⁴ *age*, s. 264-265

⁹⁵ *age*, s. 267

⁹⁶ Damlanur Küçük yıldız Gözelce, *age*, s. 1330

Mustafa Azmi Bey'in eserinde sürekli dile getirdiği konu eserin bir yemek tarifi kitabı olmadığıdır. Bu sebeple verdiği yemek tariflerini kısa tutup yüzeysel bir şekilde anlatmıştır. Ona göre bu eser yemek tarifi kitabı değil hanımlara yemek konusunda bir takım bilgiler ve öğütler verme amaçlıdır. Bu sebeple eserinin basit bir yemek tarifi kitabı olarak görülmesinin önüne geçmeye çalışmıştır.

Eserde yer alan yemek tarifleri incelendiğinde, hem alaturka hem de alafranga mutfak kültürüne ait tariflerin bir arada sunulduğu görülmektedir. Özellikle bazı tariflerde şarap ve rakının yemeklerin hazırlanış sürecine dâhil edilmesi dikkat çekicidir. Avrupa'da özellikle İngiltere ve Fransa'da yaygın olan mutfak geleneklerine ilişkin bilgilere de yer verilmiş, tariflerde Avrupa mutfağı ile karşılaştırmalar yapılmıştır. Örneğin, bezelye tarifinde İngilizlerin bu sebze nasıl tükettiklerine ve Fransızların nasıl pişirdiğine dair bilgiler sunulmuş, zeytinyağlı enginar tarifinde ise Avrupalıların tüketim biçimine değinilmiştir. Ekmekli puding tarifinin İngiliz mutfağına ait olduğu ifade edilirken, "romlu diplomat" adlı tatlının ise yerli mutfakta bilinmeyen bir lezzet olduğuna işaret edilmiştir. Sebze yemekleri anlatılırken, tariflerin çoğunlukla alafranga üslupta kaleme alındığı belirtilmiş; bu durum eserde hem geleneksel hem de Batılılaşmış mutfak anlayışlarının iç içe geçtiğini göstermektedir.⁹⁷

Eserde dikkat çeken bir diğer husus, yemek kültürü üzerinden hem Osmanlı toplumundaki dönüşümü yansıtmakta hem de Avrupa'ya dair gözlemler sunmaktadır. Geçmişte her evde hamur işlerinin yapıldığı belirtilerek, günümüzde kadınların bu görevlerini ihmal ettikleri vurgulanmıştır. Buna karşılık, İngiltere'de tüm genç kızların hamur işi yapmayı bildiği, Fransa'da ise bu işlerin tamamen genç kızların sorumluluğuna bırakıldığı ifade edilmiştir.⁹⁸ Ayrıca, o dönemde Avrupa'dan (özellikle İtalya'dan) gelen hamur işlerinin yerli mutfakta kullanılmaya başlandığı, ancak kadınların bu işlerden uzak durması nedeniyle paraların yurt dışına aktığı eleştirisi getirilmiştir.⁹⁹ Bölümün sonlarına doğru sofranın doğru biçimde hazırlanış şekline bahsedilmiştir.

Mustafa Azmi Bey bölümün bundan sonrasını yemek tariflerine ayırmıştır. Bahsettiği yemekler ile ilgili kısa bilgiler verelim;

Azmi Bey, çorbanın amele ve fakara yemeği olduğunu savunur ve köylünün basit bir şekilde çorbayı hazırlayıp ekmeği ıslatarak yemelerinin fakirlikten ileri geldiğini belirtir. Köylünün bu şekilde yapmasının temel sebebinin bilgisizlikten ve tembellikten geldiğini söyler.

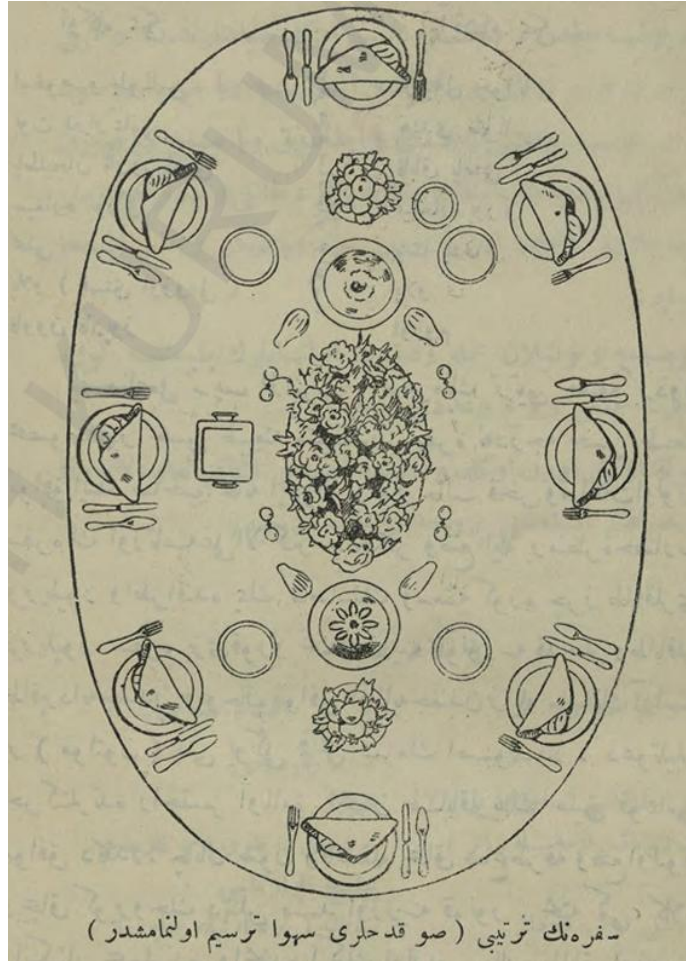
⁹⁷ Azmi Ömer, *age*, s. 315

⁹⁸ *age*, s. 319

⁹⁹ Damlanur Küçükıldız Gözelce, *age*, s. 1330

Bununla birlikte bazı çorbaların hazırlanışı hakkında bilgiler verir. Ele aldığı çorbalar şunlardır; yavan taze sebze çorbası, pırasa çorbası, şalgam çorbası, soğan çorbası, kuzukulağı çorbası, helvacı kabağı çorbası, kuru sebze vesaire çorbası, kırılmış bezelye, mercimek ve fasulye çorbası, pirinç çorbası, bulgur ve tarhana çorbası, un çorbası, haşlama et suyu çorbası, lahana çorbası.

Azmi Bey, çorbalar ile ilgili geniş bilgiler verdikten sonra üzerinde durduğu diğer yemek çeşitleri şunlardır; Çerez ve salatalar, terbiyeler ve salçalar, koyun eti, dana eti ve sığır etinin hazırlanışı ve bu etlerle yapılan yemekler, tuyuru ehliye (piliç, ördek, kaz, güvercin, hindi etleri) ve av etleri (keklik, bıldırcın, ardıç, çayır kuşları ve yelve-çulluk-karaca etleri), balıklar, hayvanat-ı kasriye ve naime, peynir ve yumurta, sebze yemekleri, makaronya, erişte, şehriye ve bazı tatlılar ile yemişler.

Şekil 2.5.Sofranın tertibi ile ilgili resim¹⁰⁰

¹⁰⁰ Azmi Ömer, age, s. 344

1.8. Su Kullanımı ve Suyun Özellikleri

“Su ve Özellikleri ile Artırılması ve Güvenli Hâle Getirilmesi” başlığını taşıyan bu bölümde, Mustafa Azmi Bey suyun insan sağlığı için ne kadar önemli bir kaynak olduğundan bahsetmiştir.¹⁰¹ Su sadece susuzluğumuzu gidermek için değil, aynı zamanda sağlıklı bir yaşam için de vazgeçilmezdir. Bu yüzden suyu sadece temiz ve berrak görünmesiyle değerlendirmemek gerektiğini vurgulamıştır.¹⁰²

Azmi Bey, suyu hem hijyen açısından, hem kimyasal yapısıyla hem de mikroplar yönünden ele alır ve yağmur suyu, akarsular ve bazı kaynak sularını “ideal” içme suyu olarak değerlendirir.¹⁰³ Suyun içinde gözle görülmeyen mikroorganizmalar ya da çözünmüş zararlı maddeler olabileceğini söyler. Bu yüzden suyun sadece dış görünüşüne aldanmamak gerektiğini, içme suyunun gerçekten sağlıklı olup olmadığını anlamak için daha derinlemesine inceleme gerektiğini belirtir. Tüm bu açıklamalarıyla suyun sağlık açısından ne kadar dikkatle ele alınması gerektiğine dikkat çeker.¹⁰⁴ Eserde yer yer bilimsel olmayan genellemelere ve bazı eksik bilgilere rağmen, hijyen ve su sağlığının yaygınlaştırılması bakımından önemli bilgilere sahiptir.

1.9. Kadının Toplumdaki Yeri

“Adab-ı muaşeret” yani ‘görgü kuralları’ başlığını taşıyan bu bölümde, Osmanlı'nın son döneminde kadınların toplum içindeki davranışlarıyla ilgili nasıl bir anlayışın benimsendiği anlatılmıştır. Özellikle de “terbiyeli ev hanımı” modeli ön plana çıkarılıp, kadınların hem kişisel temizliğine dikkat etmesi, hem de sosyal hayatta nazik ve ölçülü davranması gerektiğini vurgulamıştır.

Yazar, kadınların toplum içinde saygı görmesi için sadece dış görünüşlerinin değil, aynı zamanda ahlaklarının da önemli olduğunu söyler. Bu bölümde, kadınların nasıl giyinmeleri gerektiğinden tutun da nasıl konuşacaklarına ve yürüyeceklerine kadar birçok konuda ayrıntılı kurallar verilmiştir. Genel olarak da, geleneksel değerlere bağlı kalınarak ama Batı'daki bazı modern görgü anlayışlarından da etkilenilerek oluşturulmuş bir davranış rehberi sunuluyor.¹⁰⁵

Eserde hem bireysel görünüm (kıyafet, temizlik, sadelik), hem de toplumsal nezaket ve görgü kuralları bağlamında bir ahlak öğretisi sunulmaktadır. Azmi Bey, kıyafetin sadece dış

¹⁰¹ **age**, s. 346

¹⁰² **age**, s. 348

¹⁰³ **age**, s. 350-351

¹⁰⁴ **age**, s. 352-353

¹⁰⁵ **age**, s. 358

görünüm değil, aynı zamanda bireyin içsel terbiyesinin ve kişilik değerlerinin bir yansıması olduğunu savunmaktadır.

Azmi Bey, toplumun Batılılaşma ve modernleşme süreciyle birlikte yaşadığı değişimlerden ve bu değişimlerin insanlar üzerindeki etkilerinden bahsetmiştir. Özellikle “küçüklüğün bilinmemesi, büyüklüğün tanınmaması” gibi ifadelerle, eskiden insanlar arasında saygı ve statü farkı varken, artık bu ayrımların ortadan kalkmasından duyulan rahatsızlık dile getiriliyor.

Yazının devamında gelen “insanlar arasındaki fark yalnızca ilim ve ahlâk farkı olmuştur” sözü, bu değişimin bir gelişme olarak kabul edildiğini gösteriyor. Yani artık insanlar makam ve soy ile değil, bilgileri ve ahlaki duruşlarıyla değerlendiriliyor. Azmi Bey, burada, bir yandan eski geleneklere bağlılığını korurken, diğer yandan da bu yeni düzene ayak uydurmaya çalışan bir kişinin duygularını yansıtıyor. Hem eskiyle bağını koparmak istemeyen hem de yeniye açık olan bir bakış açısı taşıyor.¹⁰⁶

Özellikle kadın kıyafeti üzerinden yürütülen tartışmalar, dönemin kadın terbiye anlayışına ışık tutmaktadır. Mütevazılık, sadelik, yaş ve ekonomik duruma uygunluk gibi kriterler kadın kıyafetinde estetikten çok ahlaki bir çerçevede ele alınmıştır. Sahte mücevher ve modanın körü körüne takibi, düşük terbiye ile özdeşleştirilirken; sade ama düzgün seçilmiş kıyafetler terbiyenin göstergesi olarak sunulur.¹⁰⁷ Sokak davranışlarına ilişkin bölümlerde ise toplumsal alanın nasıl bir “edep” rejimine tabi olduğu net şekilde vurgulanır. Burada ideal birey, sesini yükseltmeyen, başkalarını rahatsız etmeyen, ölçülü hareket eden bir figür olarak çizilir.¹⁰⁸

Mustafa Azmi Bey bu bölümde kadınların hem dış görünüşüne dair düzenlemeleri hem de sokak ve toplum içinde nasıl davranılması gerektiğini belirleyerek dönemin ahlaki reform anlayışına katkı sunmaktadır. Bu yönüyle eser, sadece bireysel anlayışı değil, toplumsal dönüşümün bazı ipuçlarını da yansıtır.

Arapça ve Farsça kökenli ağır ve resmi kelimeleri kullanması dönemin aydın Osmanlı okur kitlesine yönelik olduğunu gösterirken, adeta bilgin bir yaklaşımla kadın davranışlarının kontrolü ve toplum düzeninin korunması gerekliliğini öne çıkarır. Azmi Bey bu eseriyle,

¹⁰⁶ **age**, s. 360

¹⁰⁷ **age**, s. 361

¹⁰⁸ **age**, s. 362

Osmanlı modernleşme sürecinde toplumsal cinsiyet rollerinin ve görgü kurallarının nasıl inşa edildiğine dair zengin bir kaynak oluşturmuştur.

1.10. Kadının Mesken Peyzajındaki Rolü ve Hayvan Bakımı

Bahçe ve kümes konulu bu bölümde Azmi Bey, Osmanlı son dönemine ait ev içi üretim kültürünü, özellikle kadınların tarımsal ve hayvansal üretimdeki rolünü yine öğretici bir dil ve geleneksel bakış açısıyla sunar. Bahçe ve kümes gibi iki temel üretim alanının ev hanımlarının gözetim ve idaresinde olması gerektiği ısrarla belirtmiş, bu bağlamda kadın yalnızca evin iç işleriyle değil, aynı zamanda dış mekânın verimli kullanımıyla da yükümlü bir aktör olarak kurgulanmıştır.¹⁰⁹ Azmi Bey, eser boyunca bazı pratik bilgileri (toprak ıslahı, gübre türleri, sulama yöntemleri, sebze ve meyve çeşitliliği, tıbbi bitkiler, kümes hayvanlarının sağlığı ve barınması) detaylıca vererek, tarımsal ve ziraat üretimin halk düzeyinde bilimsel ilkelere dayalı olarak yürütülmesini teşvik etmiştir.¹¹⁰

Bu bölüm dönemin eğitim ve kalkınma anlayışını yansıtarak kadınların bu bilgiyle donanımlı sadece ev ekonomisine değil, aynı zamanda toplumsal üretkenliğe de katkıda bulunmasını hedeflemektedir. İnsanın doğa ile iç içe olması aynı zamanda sağlık açısından da önem teşkil etmiştir. Örneğin; çiçek bahçeleri ve tıbbi bitkiler aracılığıyla fiziksel ve ruhsal refahın artırılması önerilmektedir. Böylelikle hem bir ev idaresi rehberi hem de halk sağlığı ve kırsal kalkınma açısından topluma fayda sağlamaya çalışmıştır.

Sonuç

Mustafa Azmi Ömer Akalın'ın kaleme aldığı Hanım Kitabı, Osmanlı son dönemlerine ait ev hayatı pratiklerini sistematik bir biçimde ele alması bakımından yalnızca bir rehber kitap değil, aynı zamanda dönemin toplumsal, kültürel ve sağlık anlayışını yansıtan değerli bir kaynak niteliğindedir. Eser, dönemin Osmanlı kadınına hitaben yazılmış olup ev içi düzenin idaresinde kadının merkezi konumunu vurgular. Kadının hem aile içindeki sorumlulukları hem de kamusal alanla kurduğu dolaylı ilişki, ev yönetimi üzerinden şekillenmiştir. Bu anlamda Hanım Kitabı, Osmanlı'da evin sadece özel değil aynı zamanda kamusal sağlık ve düzenin bir parçası olduğunu gösteren normatif bir metindir.

Hijyen, beslenme, su temizliği, haşere ile mücadele, mutfak düzeni ve gıda muhafazası gibi başlıklarla yapısal bir biçimde ilerleyen eser, özellikle modern halk sağlığı bilincinin henüz kurumsallaşmadığı bir dönemde yazılmış olması açısından dikkat çekicidir. Kadının ev içindeki

¹⁰⁹ age, s. 393

¹¹⁰ age, s. 396

pratik bilgileri uygulama becerisi, aynı zamanda toplumsal sağlığın sürdürülebilirliğinin temeli olarak sunulmaktadır

Eserde ayrıca Osmanlı toplumunun yeme-içme kültürü, sofrada adabı, mekân kullanımı, temizlik teknikleri gibi konular üzerinden gündelik hayatın kodları aktarılmaktadır. Bahçe ve kümes düzenlemeleri gibi bölümler ise pratik bir ev yaşamı ideali ortaya koyar. Bütün bu yönleriyle ‘Hanım Kitabı’ bir kadın eğitimi el kitabı olmanın ötesinde Osmanlı toplumunda modernleşme, ev idaresi, sağlık ve düzen anlamında nasıl şekillendiğine dair önemli bir belge işlevi görür.

2. SU KİTABI

Dünyamızın 2/3’sinin suyla kaplı olması ve insan vücudunun yine aynı oranda suyla dolu olması, suyun insan hayatında ne kadar önemli bir yere sahip olduğunu gösterir. Sadece insanlar için değil, bitkiler ve hayvanlar dâhil tüm canlılar için bir yaşam kaynağıdır. Susuz bir hayat düşünülemez. Tüm kadim medeniyetler tarih boyunca suya önem vermiş, yerleşim alanlarını bu doğrultuda kurmuştur.

Osmanlı Devleti suya bilhassa özen göstermiş, hamamlar, şadırvanlar, çeşmeler, kaplıcalar, fiskiyeler, sebiller, bentler ve su kanalları inşa etmiştir. Su aynı zamanda şifahanelerde tedavi amacıyla da kullanılmıştır. Osmanlı, Roma’dan kalan hamam, sarnıç ve birçok eseri koruyarak geliştirmiştir.

Su meselesi Osmanlı Devleti’nde birçok ilim adamının konusu olmuştur. Osmanlı son döneminde bu konuda öne çıkan iki kardeş Mustafa Azmi Ömer ve Besim Ömer, 1884 yılında henüz öğrencilik yıllarında iken ‘Su Kitabı’nı çıkararak hem bu konuya ne kadar önem verdiklerini hem de Osmanlı Devleti’nde okuyan öğrencilerin kitap çıkaracak kadar ilimde ne kadar ilerlediklerini gösterir.

İslam medeniyetinde su çok önemli bir yere sahiptir. İslam peygamberi Hz. Muhammed bir hadisinde “Temizlik imandandır” (Müslim, taharet 1) diyerek temizliğin ve suyun önemine değinmiş, su kanalları ve çeşmelerin açılmasının büyük sevap olduğunu belirtmiştir. Kuran-ı Kerim’de Allah-u Teâla şöyle buyurmaktadır: “Biz canlı olan her şeyi sudan yarattık.”¹¹¹ Su kitabının giriş bölümünde bu ayet yazar.¹¹² Böylelikle suya hem dini hem de kültürel bağlamda ne kadar önem verildiği gösterilir.

¹¹¹ *Kuran-ı Kerim*, Enbiya 21/90.

¹¹² Azmi Ömer ve Besim Ömer, *Su*, Ceride-i Askeriye Matbaası, 1884, s. 4

Mustafa Azmi Ömer ve kardeşi Besim Ömer bu doğrultu ve anlayışta bu eseri yazmışlardır. Kitapta suyun insan hayatındaki önemi, suyun çeşitleri, insan sağlığına doğrudan ve dolaylı yoldan etkilerinden bahsetmişlerdir. Bunların dışında bazı su kaynaklarının yerlerinden bahsedilmiş, İstanbul'un suları, Bursa'daki sular ve kaplıcalar ve Terkos gölündeki sular üzerinde durulmuştur.

Su kitabı 'giriş' bölümüyle başlar ve ardından 'dört ana bölümden' oluşur. Son bölümde ise 'ek' bir bölüm ile kitap sonlanır.

Eserin giriş bölümü Osmanlı dönemi düşüncesi çerçevesi içinde kaleme alınmış olmakla birlikte, suyun insan ve doğa üzerindeki işlevlerini araştırmalara dayanan bir yaklaşımla değerlendiren derin bir analizdir. Azmi Bey ve Besim Ömer, suyu yalnızca fiziksel bir madde değil, aynı zamanda bilimsel ve ilahi bir yol ile yorumlamaktadır. Onlara göre su, tüm canlı varlıkların yaşaması ve türlerin devamı için vazgeçilmezdir. Bu bakışa, hem biyolojik gerçekliklerle hem de felsefi olarak yaklaşmıştır. Özellikle susuzluk durumunda yaşanan biyolojik ve psikolojik çöküntülerin betimlenmesi, vahaların ise bu yıkımı dönüştüren hayati merkezler olarak sunulması, suyun varlığıyla yokluğu arasındaki farkı derin bir şekilde açıklar. Aynı şekilde bitkilerdeki 'hayat-ı hafiyeye' kavramı ise canlılığın ancak suyla açığa çıkabileceği fikrini gösterir.¹¹³ Susuzluk hissinin nedenleri, suyun bedensel dağılımı ve hayvanlardan insanlara kadar tüm organizmaların bu temel maddeye duyduğu ihtiyaç detaylı bir şekilde sunulmuş, suyun kimyasal ve fizyolojik boyutu sağlam bir zemine oturtulmuştur.

Eserin bir başka boyutunda ise suyun yalnızca canlılıkla ilişkili değil, aynı zamanda yeryüzünün fiziksel yapısının şekillenmesinde temel bir unsur olduğu vurgulanmaktadır. Su, sürekli hareket halindedir. Buna 'hareket-i daime'¹¹⁴ denmiştir ve bu anlayış üzerinde ele alınır. Bu hareket, buharlaşmadan yağışa, sellerden toprak taşınmasına kadar birçok farklı süreçleri kapsamaktadır. Suyun bu doğası, yeryüzü şekillerini hem yok eder hem de yeniden kurar. Nehirlerin taşıdığı çamur ve tortuların ova ve denizlerde yeni arazi katmanları oluşturması, yüksek ve alçak yerler arasındaki dengeyi sağlama işlevi, bu dönüşümün sürekliliğine işaret eder. Aynı zamanda tarihten de bazı bulgulara dayanılarak Nil Nehri örneği üzerinden bu süreçlerin zamanla nasıl evrildiği gösterilir. Böylece eser, suyu yalnızca bir yaşam kaynağı değil, aynı zamanda tabiatın ve coğrafyanın mimarı olarak konumlandırır. Suyun sürekliliğiyle şekillenen bu doğal düzen, canlı hayatı ve çeşitliliği de bizlere sunmaktadır.

¹¹³ Azmi Ömer ve Besim Ömer, *age*, s. 10

¹¹⁴ *age*, s. 12

Azmi ve Ömer Beyler, suyu yalnızca sıradan bir doğal kaynak olarak değil, adeta dünyanın kanı gibi gören bir anlayışla ele almışlardır. Onlara göre su, tıpkı insan vücudunda dolaşan kan gibi yeryüzünde sürekli hareket hâlinindedir ve bu hareketiyle hayata can verir. Bu benzetme, suyun sadece canlılar için değil; toprağın şekillenmesi, doğanın döngüsü ve hatta evrenin düzeni için de önemli olduğunu anlatırlar.¹¹⁵

Su, toprağa hayat veren bir taşıyıcıdır; ama aynı zamanda toprağı dönüştüren, şekillendiren aktif bir güçtür. Buharlaşması, göğe yükselip bulut olması, sonra yeniden yağmur olarak toprağa dönmesi gibi olaylar, sadece doğa olayları değil, aynı zamanda Allah'ın düzeninin birer parçası olarak görülür. Su sayesinde tohumlar filizlenir, ağaçlar yeşerir, doğa nefes alır. Bu da, suyun ilahi bir rahmetin dünyadaki yansıması olduğunu düşündürür.

Bu bakış açısıyla metin; biyoloji, hava olayları, yer şekilleri ve dini düşünce arasında bir bağ kurar. Böylece su, hem doğayı ayakta tutan fiziksel bir madde hem de yaratılışın derin anlamını taşıyan bir güç olarak sunulur. Azmi ve Ömer Bey'in yazdıkları, suyun hayatın sürekliliği için ne kadar vazgeçilmez olduğunu hem bilimsel hem de manevi bir bakışla gözler önüne serer.

Azmi ve Besim Ömer Bey, suyun evrende ne kadar bol olduğunu ve dünyada ne kadar geniş bir alana yayıldığını detaylı ve sayısal verilerle ortaya koymuştur. Onlara göre su, hem doğa hem de insanlık için vazgeçilmez bir kaynaktır. Yazarlar, denizlerin ve nehirlerin genişliği ve derinliği gibi ölçümleri kullanarak, suyun doğadaki yerini daha somut hâle getirmeye çalışmışlardır. Ayrıca, dünyanın su döngüsünü oluşturan sistemin ne kadar büyük olduğunu da bilimsel hesaplarla açıklamışlardır.

Bu anlatımla suyun sadece insanlar ve diğer canlılar için değil, aynı zamanda dünyanın yapısı ve iklim sistemi açısından da ne kadar önemli olduğu vurgulanmaktadır. Yani suyun varlığı sadece yaşamı mümkün kılmakla kalmaz, aynı zamanda yeryüzünün dengeli ve yaşanabilir kalmasına da katkı sağlar.¹¹⁶

'Su' kitabı, bilimsel verilerle desteklenen bu anlatımıyla suyun dünya üzerindeki hâkimiyeti ile onun dünya üzerindeki gerekliliği ve kıymetinin daha iyi anlaşılması gerektiğini işaret etmektedir. Eserde, suyun önemini sadece biyolojik değil, aynı zamanda coğrafi ve çevresel olarak ta ele alınmıştır.

¹¹⁵ age, s. 24

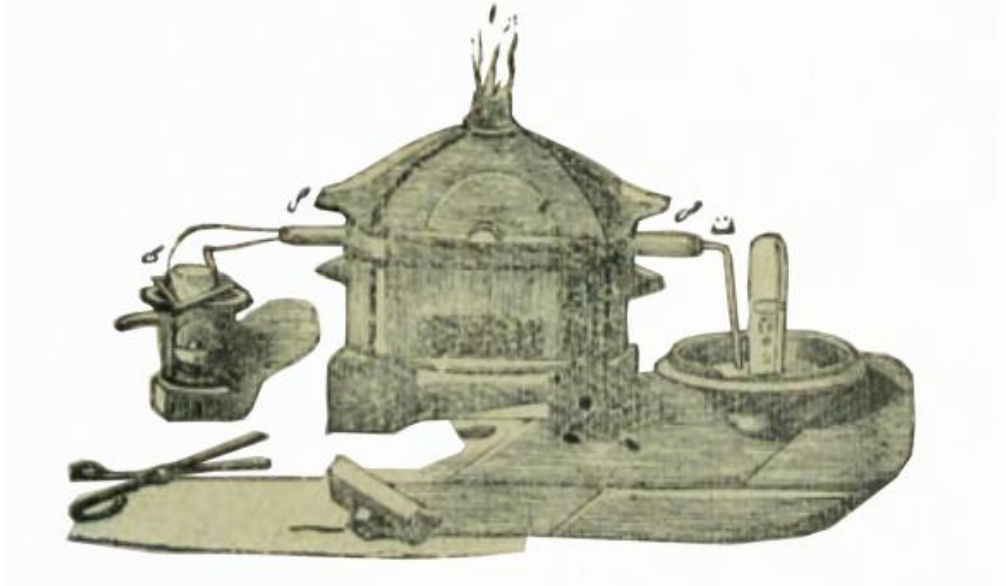
¹¹⁶ age, s. 26-27

2.1. Suyun Genel Özellikleri (Fasl-ı Evvel)

Bu bölümde, suyun temel özellikleri detaylı şekilde ele alınmıştır. “Su nedir ve ne işe yarar?” sorularına cevap arayan Azmi ve Ömer Beyler, hem suyun yapısını hem de oluşum sürecini açıklamışlardır. Aynı zamanda, suyla ilgili araştırmalar yapmış bazı önemli bilim insanlarının deneylerine ve çalışmalarına da yer verilmiştir. Cavendish, Watt, Lavoisier, Priestly, Longe ve Laplace gibi isimlerin su üzerine yaptığı bilimsel araştırmalar tanıtılmıştır.

Kitabın ilk bölümlerinde, suyun kimyasal yapısı ve bu yapının nasıl çözümlendiği bilimsel bir şekilde anlatılmıştır. Yazarlar, suyun ne tür maddelerden oluştuğunu açıklarken kimya bilgisini oldukça kapsamlı şekilde kullanmışlardır. Önce, Lavoisier'nin geliştirdiği bir yöntemle, su buharının demirle tepkimeye girmesi sonucunda suyun bileşenlerine ayrıldığı anlatılmıştır. Bu yöntemde demir, sudaki oksijeni tutarken hidrojen gazı açığa çıkar. Daha sonra ise Carlisle ve Nicholson'ın 1800 yılında gerçekleştirdiği elektrikle ayrıştırma (elektroliz) deneyine yer verilmiştir. Bu deneyde elektrik akımıyla su, iki birim hidrojen ve bir birim oksijen olacak şekilde ayrılmış ve böylece H₂O formülü deneysel olarak doğrulanmıştır.

Bu anlatımla, suyun bilimsel olarak nasıl keşfedildiği, bileşenlerinin nasıl ayrıştırıldığı ve bu sürecin bilim dünyasındaki yeri net bir biçimde ortaya konmuştur.¹¹⁷

Şekil 2.6.Su kitabında yer alan demir ile suyun tahlili resmi¹¹⁸

¹¹⁷ age, s. 37

¹¹⁸ age, s. 35

Eserin devamında, suyun oluşumuna yönelik üç yöntem aktarılır;

- Birincisi hidrojenin oksijenle yanarak suya dönüşmesi ve bu sürecin gözle görülür biçimde su damlacıklarıyla kanıtlanması;
- İkincisi, özel aygıtlarla gazların kontrollü birleşimi ve oranların tespiti
- Üçüncüsü ise maddesel ölçümle, yani birleşen gazların kütlelerinin tartılması yoluyla suyun %88.8 oksijen ve %11.1 hidrojen içerdiğinin gösterilmesidir.¹¹⁹

Bu detaylı açıklamalar, yalnızca teorik bilgiyle sınırlı kalmayıp, deney ve gözleme dayalı bilimsel gerçekleri de temellendirmektedir. Eser, bu sayede hem bilim tarihine ışık tutar hem de dönemin eğitim anlayışını yansıtan önemli bir kaynak niteliği taşır. Bu yönüyle eser, teorinin pratiğe dönüşümünü gösteren somut örnekler sunarak bilginin nasıl üretildiğini ve öğretildiğini göstermesi bakımından dikkate değerdir.

Son olarak suyun doğada üç halde bulunduğu bahsedilir. Örnek vererek bu üç hal anlatılır. Doğada su sulb (katı), sıvı (mayi) ve gaz (buhar) halinde bulunur.¹²⁰

2.2. Suyun Yapısı (Fasl-ı Sani)

Eserin ilk bölümünde suyun renginin mavi olduğu ile ilgili bilgiler verildikten sonra fiziksel ve kimyasal özellikleri üzerinde durulur. Suyun ışığı geçirmesi ve bir nesnenin su içerisinde kırılmasını ele alarak bu mesele anlatılmıştır. Bu duruma Osmanlıca terim olarak ‘İnkisar-ı Ziya’ denmiştir.¹²¹ Kitapta bu konuyla ilgili örnekler verilerek anlatılmıştır.

“Bir varili su ile doldurup üzerinden gâyet ince ve fakat uzun bir boru geçirelim ve bu borunun tepesinden su akıtalım. Varil derhâl çatlar, sular etrafa dökülmeğe başlar. Bu hâle sebep, borudaki sunun irtifâ’dır. Zîrâ mâyi‘ât üzerine olan şiddet-i tazyîk irtifâ ile mütenâsibdir. Bu tecrübeyi meşhûr Pascal icrâ eylemiştir.”¹²²

¹¹⁹ age, s. 42

¹²⁰ age, s. 43

¹²¹ age, s. 46

¹²² age, s. 48

Şekil 2.7.Suyun kırılmasına (İnkısar-ı Ziya) örnek¹²³

Başlangıçta suyun uzun süre sıkıştırılmaz bir madde olarak kabul edildiğini, ancak bilim insanları (Canton, Oersted, Colladon, Sturm) tarafından yapılan deneylerle bu kanaatin çürütüldüğünü belirtmektedir. Su, tazyike karşı çok sınırlı bir hacim küçülmesi gösterse de bu özelliğin sanayi uygulamalarında ihmal edilebilir düzeyde olduğu ifade edilmektedir. Suyun bolluğu, hem kutupların hem de yerleşim alanlarının coğrafi bağlamında açıklanarak onun her yerde oluşu bir zenginlik olarak sunulur. Su, estetik, işlevsel ve gündelik hayattaki varlığıyla (örneğin çeşmelerde, sebillerde, ev içi kullanımda) medeniyetin bir parçası olarak görülür. Son olarak, çözünürlük ve karışım ilişkisi ile ilgili kimyasal değerlendirme yapılmakta, bir maddenin suda çözünmesinin, onun kimyasal dönüşümü değil fiziksel bir ayrışma olduğu belirtilmektedir. Azmi ve Ömer Bey, hem bilimsel bilgileri hem de kültürel ve toplumsal gözlemleri harmanlayarak, suyun doğadaki yerini ve işlevini betimler.¹²⁴

Bölümün devamında içme suyu (kâbilü's-şürb) olarak nitelendirilen doğal tatlı su kaynaklarının kimyasal bileşimini ve canlı yaşamı açısından önemini ele almıştır. Azmi ve Ömer Beyler, yağmur ve nehir sularının tamamen saf olmadığını, çeşitli çözünmüş gazlar (özellikle oksijen müvellidü'l-humûza, azot ve karbon dioksit hâmız-ı fahm) içerdiğini vurgulayarak suyun kimyasal tahliline dair dönemin deneysel çalışmalarına (örneğin Péligot, Saussure, Colladon gibi Avrupalı bilim insanlarının tecrübeleri) örnekler verir.¹²⁵ Su içindeki bu gazların miktarının hem suyun içilebilirliği hem de canlılık üzerindeki etkisi açısından belirleyici olduğu aktarılır. Örneğin, oksijen ve karbon dioksitin hazmı kolaylaştırdığı,

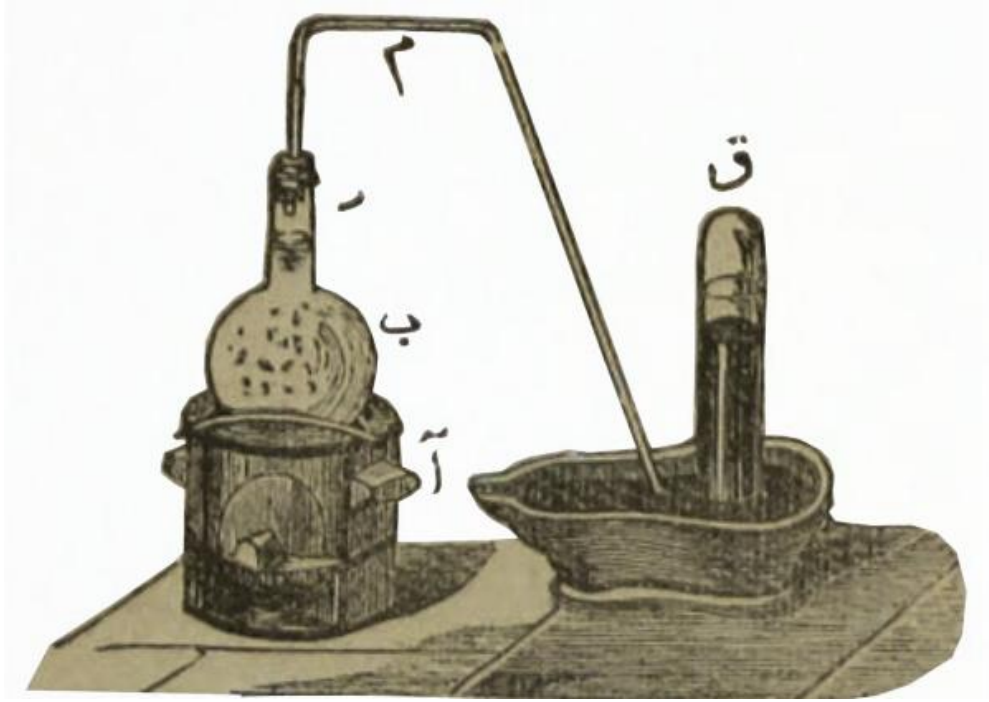
¹²³ age, s. 45

¹²⁴ age, s. 49

¹²⁵ age, s. 50

oksijensiz suların ise tatsız ve sindirimi zorlaştırıcı olduğu belirtilir. Ayrıca, bu çözünmüş gazların sulu canlıların solunumu ve bitkilerin beslenmesi için elzem olduğu, su bitkilerinin fotosentez sürecindeki rolleriyle birlikte açıklanır. Cümûdiyelerin (buzulların) erimesiyle oluşan ve havasız olan suların sağlık açısından olumsuz etkilerine dikkat çekilmesi, o dönemdeki çevre kaynaklı hastalık gözlemleriyle örtüşmektedir.¹²⁶

Bölümün ortalarına doğru suyun hayatımızdaki önemini hem kimyasal özellikleri hem de canlılara etkisi üzerinden anlatıyor. Aynı zamanda bilimsel deneylere ve gözleme dayanan bir anlayışla yazıldığı görülüyor. Özellikle içme suyunun kalitesini belirleyen fiziksel, kimyasal ve biyolojik ölçütlere odaklanıyor. Bu yönüyle, hem 19. yüzyıldaki kimya bilgisine hem de doğadaki canlılarla su arasındaki ilişkilere dair birçok farklı konuyu bir araya getiren geniş bir bakış açısıyla hazırlanmış bir eserdir diyebiliriz.

Şekil 2.8.Suda var olan havanın tespiti için yapılan görsel¹²⁷

Suyun içinde bulunan maddelerin hem doğaya hem de canlılara nasıl etkiler yaptığı ayrıntılı bir şekilde anlatılarak özellikle içme sularının tamamen saf olmadığı, içinde çeşitli tuzlar, mineraller, kil, hatta bitkisel ve hayvansal kalıntılar olduğu vurgulanmıştır. Bu maddelerin toprak, bitki ve hayvan yaşamında ne işe yaradığı da bilimsel gözlemlere dayalı

¹²⁶ age, s. 53

¹²⁷ age, s. 51

örneklerle açıklanmıştır.¹²⁸ Örneğin, yağmur sularının toprağa düşerek gübreleme görevi gördüğü ve bu sayede bitkilerin gelişmesine yardımcı olduğu ifade ediliyor. Ayrıca hayvanların kemik yapılarının oluşmasında da bu suların taşıdığı minerallerin etkisi olduğu anlatılmış. Avrupalı bazı bilim insanlarının (Chossat ve Boussingault gibi) yaptığı deneylerle bu görüşler desteklenmiştir.¹²⁹ Özellikle tabiatta görülen kalsiyum karbonat bâzlı yapılar (tebeşir, kabuklar) üzerinden suyun canlı yapılar üzerindeki etkisi açıklanırken, mineralli suların aşırıya kaçması hâlinde halk sağlığına zarar verebileceği uyarısı yapılmakta; ideal içme suyunun mineral oranı açısından dengeli olması gerektiği belirtilmektedir. Bu yönüyle bu eser bugünkü kimyasal anlayışa öncülük eden bir eser olarak değerlendirilebilir.

Ayrıca, suda bulunan minerallerin aşırıya kaçması durumunda insan sağlığına zarar verebileceği, bu yüzden içme suyunun dengeli mineral içeriğine sahip olması gerektiği belirtilmiştir. Kitapta, kimya, tarım, sağlık gibi birçok alandan bilgi verilerek içme suyu nasıl olmalı sorusuna cevap aranmıştır. Bazı uzmanlar içme suyunda mutlaka mineral olması gerekmediğini, damıtılmış yani arıtılmış suyun da (mâ'-i mukattar) yeterli olduğunu savunmuşlar, özellikle kaynak suyunun bulunmadığı yerlerde ya da uzun deniz yolculuklarında bu tür suyun iyi bir alternatif olabileceğini belirtmişlerdir.

Kitapta, iyi bir içme suyunun hangi maddeleri ne oranda içermesi gerektiği detaylıca anlatılmıştır. Örneğin, kireçli suyun sebze pişirmeye ya da sabunla çamaşır yıkamaya uygun olmadığı vurgulanıp bunun nedenlerini kimyasal açıklamalarla desteklemişlerdir.¹³⁰

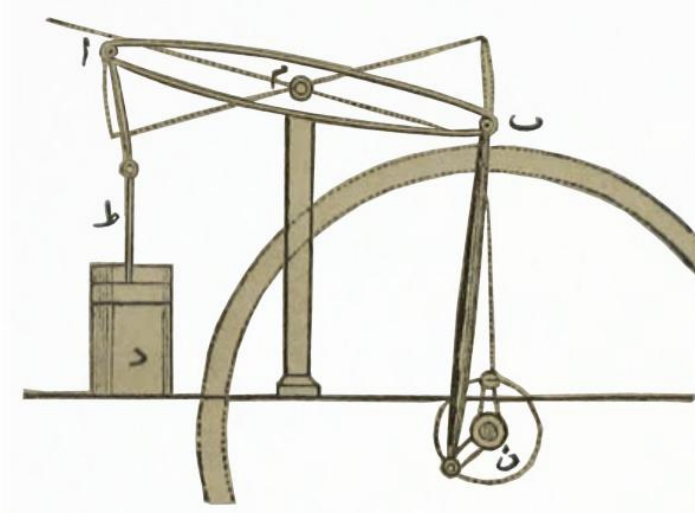
Suya dair tat, koku, berraklık gibi özelliklerin nasıl değerlendirileceği de yine dönemin bilgi birikimine göre açıklanmıştır. Ayrıca suyun içinde hangi maddelerin ne kadar bulunduğunu ölçmek için uygulanan yöntemler de anlatılmıştır. Son olarak, insanların günlük sağlıklı bir yaşam sürdürebilmesi için kişi başına en az 200 litre suya ihtiyaç duyduğu vurgulanır. Bu açıdan kitap, suyun sağlıklı olup olmadığını nasıl anlayabileceğimizi açıklayan oldukça öğretici ve kapsamlı bir kaynak niteliği taşımaktadır.¹³¹

¹²⁸ **age**, s. 55

¹²⁹ **age**, s.56

¹³⁰ **age**, s. 60

¹³¹ **age**, s. 61

Şekil 2.9. Buhar makinesinin esası¹³²

Bunların dışında eserin Fasl-ı Sani denilen 2. bölümünde su döngüsünün aşamaları ve suyun fiziksel süreçlerinden bahsedilmiştir. Buharlaştırma ve buharın enerji üretimindeki yeri, buhar gücünün teknik kullanımları üzerinde durulmuştur. Ayrıca su veya diğer sıvıların kaynama hali (galeyan) ve buharın yoğunlaşma (tekâsüf) süreçlerinden bahsedip suyun doyma ve doygunluk hali (inşiba) bahsedilen bir diğer konulardır.

Metinde çiy, kırağı, sis, pus, bulut ve yağmur gibi olaylarla bu süreçlerin sonuçları gözlemlenmektedir. Ardından yer yüzeyindeki ve yer altındaki su kaynakları ile ilgili açıklamalar yapılmaktadır.¹³³ Bu bölümde menbalar (kaynaklar), ırmak ve çaylar, kanallar, eklüzler, göller, kuyular ve özel olarak basınçlı yer altı sularını tanımlayan Artois kuyuları gibi unsurlar sıralanarak her birinin suyun yeryüzü şekilleriyle ilgili ilişkisi kurulmaktadır.¹³⁴

Mustafa Azmi ve Besim Ömer, “Sahrınclar” gibi tarihsel veya yerel su yapıları da değerlendirilerek, suyun yalnızca doğal bir kaynak değil, aynı zamanda medeniyet kurucu ve sürdürücü bir unsur olduğu vurgulanmıştır.¹³⁵ Yağmur yağdığı veya kar eridiğinde, bu suların boşa gitmemesi için evlerin damlarına düşen sular, kenarlara yerleştirilen oluklar (tenekeler) aracılığıyla toplanan havuzlardır. Eserin bütününde suyun fiziksel halleri, yer değişimi, enerji üretimindeki rolü ve insan eliyle düzenlenen dolaşımını, bilimsel ve teknik bir yaklaşımda bulunarak dönemin bilgi ve gözlem düzeyine uygun biçimde sunmuşlardır.

¹³² age, s. 78

¹³³ age, s. 97

¹³⁴ age, s. 130

¹³⁵ age, s. 146

Bölümün sonlarına doğru suyun denizlerdeki ve yeryüzündeki çeşitlenmiş biçimlerini, hareketlerini, doğal özelliklerini ve insan yaşamındaki işlevlerini inceleyen tematik bir düzenlemeyi yansıtır. “Deniz ve Suları”¹³⁶ başlığından itibaren bu eser, önce denizlerin fiziksel varlığını ve kapsamını ele almakta, ardından “Harekât-ı Bahr” (deniz hareketleri), “Medd ü Cezir” (gelgit) ve “Cereyânlar”¹³⁷ (akıntılar) gibi dinamik unsurlar üzerinden deniz suyunun devingen doğasını açıklamaktadır. Devamında “Bataklıklar”¹³⁸ başlığıyla durağan su kütlelerine geçilmekte, ardından “Tuz” ve “Tuzla”¹³⁹ başlıklarıyla deniz suyunun kimyasal içeriği, tuz üretimi ve ekonomik değeri ele alınmaktadır.

Son bölümde ise “Maden Suları”¹⁴⁰ başlığı altında sağlık açısından önemli olan termal ve mineral kaynak sularına odaklanılmakta; “Karamustafa”, “Yeni Kaplıca”, “Kükürtlüler” ve “Çekirge” gibi başlıklarla Bursa ve çevresindeki şifalı su merkezlerine dair bölgesel örnekler verilmektedir.¹⁴¹

2.3. Suyun Halleri (Fasl-ı Salis)

Kitabın üçüncü bölümünde, suyun sıcaklık ve soğukluk karşısında nasıl davrandığı, doğada ve insan eliyle nasıl şekillendiği üzerine bilgiler verilmiştir. Öncelikle sıcaklığın maddeleri genişlettiği, soğukluğun ise küçülttüğü temel fizik kuralından bahsedilmiştir. Ardından ısının su üzerindeki etkileri ele alınarak, suyun donma süreci (incimad), katılaşması (tasallüb) ve bu sürecin sonucu olan buz, kar ve buz çiçekleri gibi doğa olayları detaylı biçimde anlatılmıştır.¹⁴²

Bu bölümde sadece doğadaki oluşumlar değil, aynı zamanda insanların buz üretimi için geliştirdiği teknolojilere de değinilmiştir. Yapay buz üretimi (sun’î buz imâli) gibi konular, suyun insan eliyle nasıl kontrol altına alınabildiğini gösterilmiş, ayrıca dünyanın farklı yerlerinde, sıcaklık farklarının etkisiyle oluşan buz dağları, karla kaplı ovalar ve kalıcı kar örtüleri gibi doğal yapılar da örneklerle açıklanmıştır. Bu yapıların zaman zaman doğal afetlere (örneğin çığ) neden olabileceği vurgulanmıştır. “Cümûdiye” ve “neve”¹⁴³ gibi daha teknik terimlerle donmuş su kütlelerinin çeşitleri tanıtılarak doğa üzerindeki etkileri anlatılmıştır. Bu

¹³⁶ age, s. 149

¹³⁷ age, s. 159-165

¹³⁸ age, s. 169

¹³⁹ age, s. 173

¹⁴⁰ age, s. 181

¹⁴¹ age, s. 189-196

¹⁴² age, s. 203-204

¹⁴³ age, s. 230-247

bölüm genel olarak suyun donmuş haliyle ekosistemler ve yer şekilleri üzerindeki rolü birçok yönden ele alınmıştır.

Şekil 2.10.Kar ve kar çiçeklerinin resmi¹⁴⁴

2.4. Suyun Önemi (Fasl-ı Rabi)

Kitabın son bölümü olan “Fasl-ı Rabi”, suyun hem doğadaki döngüsünü hem de insan hayatındaki önemini farklı yönleriyle ele alınmıştır. “Bir Damla Suyun Başına Gelenler” başlıklı kısımda su, yaşayan bir varlıkmiş gibi gösterilmiştir. Bu bölümde, bir damla suyun doğada nasıl yolculuk yaptığını, nasıl buharlaşıp buluta dönüştüğünü, sonra tekrar yeryüzüne indiğini ve yeniden harekete geçtiğini hikâyeleştirilmiş bir şekilde anlatılmıştır.

Hemen ardından gelen “Suya Bir Hitap” başlığında ise yazar, suya doğrudan sesleniyor. Suyu sadece bir madde gibi değil, karşısında duran, anlayan bir canlı gibi görerek ona hitap ediyor. Bu da eserin bu bölümüne duygusal ve edebi bir hava katıyor.¹⁴⁵

Kitabın ilerleyen bölümlerinde, “Suyun Cevelanı Üzerine Genel Bir Bakış” ve “Bir Damla Su Âlemi” başlıkları altında suyun buharlaşması, yoğunlaşması, akması ve yer altı

¹⁴⁴ age, s. 225

¹⁴⁵ age, s. 250-257

sularına karışması gibi doğal süreçleri anlatılıyor. Burada hem bilimsel bir açıklama hem de doğaya hayranlık duyan bir gözle yazılmış satırlar vardır.¹⁴⁶

“Tuğyân-ı Miyâh” başlığı, suyun yıkıcı gücüne, özellikle sel ve taşkın gibi afet türlerine odaklanırken; “Tasfiye-i Miyâh” ise içme ve kullanım amaçlı suların arıtılması, temizlenmesi ve sıhhi hale getirilmesi süreçlerini teknik ve hijyenik açılardan ele alır.

“Taktîr-i Miyâh” kısmı, suyun ölçülmesi ve miktarı ilgili hesaplamalara odaklanarak o dönemin mühendislik ve su yönetimi ile ilgili bilgiler vermiştir. “Hıfzıssıhhaca Su” ise, suyun halk sağlığı açısından taşıdığı önem, temizlikteki rolü ve salgın hastalıkların önlenmesindeki işlevi gibi konuları kapsamaktadır.¹⁴⁷

Mustafa Azmi ve Besim Ömer Bey’in üzerinde durduğu bir diğer konu da “Su Yollarının Kurşundan İmalı”dır. Bu bölümde Osmanlı şehirlerinde suyun taşınmasında kullanılan kurşun borular anlatılmış, böylece sadece suyun kendisi değil, altyapısının nasıl kurulduğu hakkında da bilgi verilmiştir.

Son olarak “Yüzmek” başlığıyla anlatılan konu, suyla doğrudan temas kurulan yüzmeye eylemi üzerinden hem beden sağlığı, hem spor, hem de suyun kültürel pratikler içerisindeki yerini inceleyen bir anlatımı bizlere gösterir.

Bütün bu başlıklar, suyun yalnızca fiziksel ve kimyasal değil, aynı zamanda toplumsal, tıbbi, kültürel ve metafizik boyutlarıyla da değerlendirildiğini; çok disiplinli bir bakış açısının benimsendiğini göstermektedir.¹⁴⁸

Şekil 2.11. Yüzmeye ile ilgili resim¹⁴⁹

Kitabın “Zeyl (Işık)” adını taşıyan son bölümünde, Terkos Gölü’nün su yapısı, coğrafi konumu ve fiziksel özellikleri anlatılır. Bu bölümde, Terkos Gölü ile ilgili bilgiler sadece

¹⁴⁶ age, s. 261-268

¹⁴⁷ age, s. 276-290

¹⁴⁸ age, s. 306-311

¹⁴⁹ age, s. 316

yazarın kendi gözlemlerine değil, 19. yüzyılda Osmanlı döneminde yapılmış bilimsel raporlara da dayandırılır. Özellikle iki farklı bilimsel kurulun hazırladığı raporlar temel alınmıştır. Bunlardan biri 1874 yılında bir su dağıtım şirketinin isteğiyle hazırlanmış, diğeri ise Terno Bey adındaki bir kişinin başvurusu üzerine Cemiyet-i Tıbbiye-i Şâhâne (Osmanlı'nın önemli tıp kurumu) tarafından yazılmış.

Bu bölümde Terkos Gölü'nün Karadeniz'in batısında, Karaburun'a yakın bir bölgede yer aldığı anlatılır. Gölün ne kadar uzun ve derin olduğu, mevsimlere göre su seviyesinin nasıl değiştiği gibi konular üzerinde detaylı bir şekilde durulmuştur. Eser, hem bilimsel bilgilere hem de doğa gözlemlerine yer veren açıklayıcı bir anlatım sunar.¹⁵⁰

Gölün Karadeniz'le bağlantı kurabileceği düşünülen kanal detaylı bir şekilde incelenmiş ve doğrudan olmasa da dolaylı bir bağlantının mümkün olabileceği yapılan gözlemlerle anlatılmıştır. Ancak göle yakın bölgelerde açılan kuyulardan çıkan suyun tatlı olması, göldeki suyun deniz suyu ile karışmadığını gösteriyor. Eserde ayrıca göl çevresindeki köy ve kasabaların yerleşimi, suyun kaynağı ve özellikle Kanlıdere gibi önemli tatlı su akıntıları hakkında da bilgi verilmiştir. Bu sayede bölgedeki suyolları ve kaynaklar sistemli bir şekilde ortaya konulmuştur.¹⁵¹

Neticede Terkos Gölü ile alakalı eğer dikkatli süzülerek tasfiye edilirse içme suyu olarak (kabilü'ş şurb) içilebilir ve levazatımda kullanılabilir.¹⁵²

2.5. Sonuç ve Değerlendirme (Hülasa ve Hitam)

Bu son bölüm, Terkos Gölü'nün Osmanlı'nın son döneminde mühendislik anlayışı içerisinde ve bilimsel bir yaklaşımla nasıl ele alındığını gözler önüne serer. Gölün coğrafi konumu, su kaynakları ve fiziksel özellikleri detaylı bir şekilde tanımlanarak, içme suyu temininde neden stratejik bir yere sahip olduğu açıklanır. Yerleşim yerlerinden uzak, ormanlık ve geçirimsiz topraklarla çevrili olması, göl suyunun dış kirleticilerden büyük ölçüde korunduğunu gösterir. Ancak yaz aylarında suların çekilmesiyle açığa çıkan bitki örtüsünün çürümesi sonucu ortaya çıkabilecek kirliliğe dikkat çekilmesi gerektiğini söylemiştir.¹⁵³ Bu bağlamda, şirketin göl etrafındaki bitkileri kökünden temizleyerek mikropların (âlem-i hurdebînî) yayılımını engellemeye yönelik mekanik müdahaleleri ile ilgili tavsiyelerde

¹⁵⁰ age, s. 322

¹⁵¹ age, s. 325

¹⁵² age, s. 333

¹⁵³ age, s. 334

bulunmuşlardır.¹⁵⁴ Göl ile Karadeniz arasında tuzlu su geçişini engellemek ve tatlı suyun korunması amacıyla kanal üzerinde set yapılması için bilimsel yöntemler sunmuşlardır.

Avrupa şehirlerinin su tüketim oranlarıyla İstanbul'un durumu karşılaştırılarak yapılan değerlendirmeler, şehrin modern su altyapısı ihtiyacına işaret ederken; suyun saflaştırılması için önerilen süzme yöntemleri ve aktarım sürecinde kullanılacak makineler, dönemin teknik bilgi düzeyini ve sağlık anlayışını açıkça ortaya koyar.

Genel olarak bu eser, yalnızca bir gölün fiziki özelliklerini açıklamakla kalmayıp; çevre yönetimi, su mühendisliği ve halk sağlığı ile şekillenmiş bir vizyonu belgelemekte, Osmanlı'nın bilimsel ve teknik bilgiye verdiği önemi somutlaştırmaktadır.

3. ESKİ VE YENİ HARFLER

Mustafa Azmi Ömer, kaleme aldığı “Eski ve Yeni Harfler Hakkında Bazı Mutâalalar”¹⁵⁵ adlı eserinde Latin harflerine geçiş sürecini ele almakta ve yeni alfabenin kurallarını sistemli bir şekilde açıklamaktadır.

Azmi Bey, Arap harflerinin yapısal zorluklarının eğitim ve öğretimde ciddi engeller yarattığını savunmakta; okuryazarlık oranlarının düşüklüğünü, bu harf sisteminin halk tarafından yeterince benimsenememesine bağlamaktadır. Bu bağlamda Azmi Ömer eserinde şu şekilde bahsetmiştir;

“Arabi ve Farsi kelimeleri en yüksek mekteplerden mezun ve hatta eski usulde dersten icazet almış ve vermiş zevat bile derste okumakta müşkülât çıktığından ve bu harfler medeni ilmi terkiâtımızı temin edemeyeceği tahkik ettiğiinden bunları şimdi değil pek çok zaman evvel bile değiştirmek elzem olduğu buna hiçbir zaman ve hiçbir kimse muvaffak olamadı” diyerek, eski yazı sisteminin hem bireysel öğrenimi hem de modern bilimsel gelişmeyi sekteye uğrattığını ifade etmektedir.¹⁵⁶ Bu alıntı, yazarın harf değişimini yalnızca pedagojik değil, aynı zamanda uygarlıkla bütünleşme açısından zorunlu bir adım olarak değerlendirdiğini ortaya koymaktadır.

Azmi Bey, eserin giriş kısımlarında eski Osmanlı Türkçesi'nin kurallarını ve dil bilgisini ayrıntılı bir biçimde ele almıştır. Her bir kuralı tek tek ifade ettikten sonra bunların zorluğu üzerinde durmuştur. Kitabın ikinci bölümünde yeni harflerin tanıtımı, eski Osmanlı

¹⁵⁴ age, s. 335

¹⁵⁵ Azmi, *Eski ve Yeni Harfler Hakkında Bazı Mutaalalar*, İnsan Matbaası, İstanbul, 1928

¹⁵⁶ age, s. 2

Türkçesi ile karşılaştırılması ve okuyanlara öğretilmesi hedeflenmiştir. Ayrıca seslerin ıslahının nasıl düşünüldüğünü ve yeni alfabe aşamasına nasıl geldiğini anlatır.¹⁵⁷

Savaş zamanlarında farklı harf ve seslerin ortaya çıktığı ve bu durumun da kafa karışıklığına sebep olduğunu anlatır. Bunlara Alman alfabesi veya Enver Paşa alfabesi denmiştir.¹⁵⁸

Mustafa Azmi Ömer'in düşünsel duruşu ve yazılarında sergilediği bakış açısı, onu Cumhuriyet'in yeni dönem rejimiyle fikirsel olarak uyumlu bir konuma yerleştirmektedir. Harf inkılabını yalnızca dilsel bir dönüşüm olarak değil, aynı zamanda sosyal eşitliği ve toplumsal kalkınmayı hedefleyen bir modernleşme hamlesi olarak görür. Özellikle köy çocuklarının daha kolay okuyabilmesini sağlama arzusunu ve yabancı çocukların yeni alfabeyle daha hızlı uyum sağlayabileceğini belirtmesi, bu değişimin ulusal bütünleşme ve çağdaşlaşma açısından stratejik önemini vurgular.¹⁵⁹ Bu çerçevede eser, hem dönemin eğitsel reform anlayışını hem de erken Cumhuriyet'in kültürel dönüşüm vizyonunu yansıtan kıymetli bir kaynak niteliğindedir.

Eserin giriş bölümünde Azmi Bey yeni harfler konusunda amacını dile getirmiştir. Eserin giriş bölümünün transkripti şöyledir;

“Dilimizi yazmak için şimdiye kadar kullandığımız harfler Arab lisanına ne derece uygun olursa olsun yüzlerce seneden beri Türkçe'nin ihtiyaçlarını asla temin edemedi. Arabi ve Farsi kelimeleri en yüksek mekteplerden me'zun ve hatta eski usulde dersten icazet almış ve vermiş zevat bile dürüst ve yanlışsız okumakta müşkülât çektiğinden ve bu harfler medeni ve ilmi terakkiyatımızı te'min edemeyeceği tahkik ettiğinden bunları şimdi değil pek çok zaman evvel bile değiştirmek elzem olduğu halde buna hiçbir zaman ve hiçbir kimse muvaffak olamadı. Filhakika bu bâbda mutalaâ beyan edenler ve neşriyatta bulunanlar oldu, fakat tatbik ve icraya kimse girişemedi. Ve bu büyük fahr-u şerifte diğerleri gibi cumhuriyete ve onun reisi muhteremi münce-i vatan gazi Mustafa Kemal Paşa hazretlerine nasip oldu.

Eski harflerimiz hakkında vereceğimiz malûmattan bunların ne kadar karışık, ne mertebe natamam ve gayr-ı kâfi olduğu tamamen anlaşılacaktır.

Yeni harflerin en büyük iyiliği dilimizi kolaylıkla hatta bütün köylü yavrularımızın bile pek az bir zamanda yazıp okuyabilmesi ve Müslüman olmayan Türk hemşehrilerin sühuletle

¹⁵⁷ age, s. 31

¹⁵⁸ age, s. 34

¹⁵⁹ age, s. 3

memleket lisanını yazabilmeleri ve nihayet dilimizi öğrenmek arzu ve hevesinde bulunan ecnebler için de husule gelecek kolaylıktır.

Eski harflerle bütün hayatımızı bu dilin tahsiline hasr ettiğimiz halde bile yanlış okuruz diye kalabalık bir yerde cehren bir gazeteyi okumaya çekinirken yedi sekiz yaşında bir yavrucağ yeni harfleri pek az bir müddette öğrenince en ehemmiyetsiz bir yanlış bile yapmadan yine o gazeteyi her yerde serbestçe okuyabilecektir. Ümid-i âtimiz olan bu yavrular az zamanda lisânı ve kavaidini öğrenince en çok zamanlarını ilim ve san'ata hasr edebileceklerdir. Bu ise vatan için ne kadar büyük bir kazançtır. Şimdi yapılacak şey bu yeni harflerimizin sür'âti neşri ve ta'mimidir. Bunun da müyesser olacağı teşebbüsât ve icraat-ı evveliyeden istidlâl olunmaktadır. Hemanallah muvaffak eyleye.”

Sonuç bölümünde ise yeni alfabe ile ilgili neler yapıldığından ve yeni alfabenin dilimize getireceği yararlardan bahsedilmektedir;

“Bu harfler 22,23 üncü sahifelerinde dilimizin muhtaç olduğu yazdığımız ve fakat şekli mahsusalarını tayin Ettiğimiz 28 harfin hemen aynı gibidir eski harflerin yerine bu harflerin kabulü birçok faideyi istilzam etmiştir. Bunlardan bazılarını burada zikr-i teaddad ile sözlerimize nihayet verelim:

1- Bu harflerle yazılanı bir yanlış bile yapmadan gayet doğru okuyabiliriz. Köylü Türk yavrusu, amele, çiftçi, şehirli, herkes her gazeteyi ve her kitabı kolaylıkla okuyabilecektir. Arap harfleriyle yazılan bazı kelimeleri birkaç türlü okuyabilir iken bunda ihtimal yoktur.

2- Her söylenen hatta Türkçe olmasa bile keza yanlışsız olarak yazılabilecektir. Bundan dolayı herkes her istediğini yazabilecektir.

3- Bu harflerle yazabilmek ve yazılanı okuyabilmek için Türk dilini yabancı lisanları ez an cümle arabiyi ve farisiyi bilmeye, bu lisanların kaidelerini öğrenmeye hiçbir lüzum ve ihtiyaç kalmayacaktır.

4- Zeki bir çocuk arab harflerini belki 3-4 ayda bir dereceye kadar heceleyebilir, fakat ilanihaye yanlışsız okuması ihtimali yoktur. Halbuki yeni harfleri o çocuk bir ayda pek iyi öğrenir ve artık nihayet-i ömrüne kadar okurken yanlış yapması ihtimali kalmaz.

5- Yeni harflerin kabulü münasebetiyle matbaalarda herhalde nısf olmasa bile rub' derecesinde tasarruf ve iktisat ve suhulet muhakkaktır.

6- Arab harfleriyle ile yanlış telaffuz olunan tarih ve coğrafya ya ait birçok esami-i hasse yeni harflerle doğru okunacaktır.

7- Arab harfleri haritaları berbâd ettiği halde yeni harflerin isti'mali bu mahzuru def' ile beraber memleket isimlerini de doğru okutacaktır.

8- Yeni harfler iki mevazi çizgi arasında mahdud bir mesafeye işgal ettiği halde Arab harflerinin bu yolda hiçbir ölçüsü ve hududu yoktur.

9- Yeni harflerde hendesi ve bediî bir şekil bulunduğu ve her nev tezyinab ve tersimata müsaid olduğu halde Arab harflerinde bu hüsn-ü hendesi yoktur.

10- Yeni harfler her ne kadar yazarken birleştiriliyor olsa da esasen munfasıldır ve munfasıl ve mutassıl şekilleri birdir. Arab harflerinde ise munfasıl muttasıl şekiller ayrıdır. En büyük zorluklardan biri de budur.

11- Matbaalarda Arab harflerinin munfasıl, muttasıl, başta; ortada ve sonda tesadüf edenler için ayrı ayrı olmak üzere ihtimal ki beş yüz kadar karakter olduğu (dökme harf) halde yeni harflerin yalnız yirmi sekiz şekli vardır.

12- Yeni harflerle yazı yazan yazdığını ve binaen aleyh doğru veya yanlışını görür. Arab harfleriyle yazan yazdığını değil yazacağını taht-ı müşahedede bulundurur. Birincisi soldan sağa, ikincisi sağdan sola yazar. Soldan sağa yazmak daha müntaki, daha makul ve daha sıhhi ve ilmidir.

13- Yeni harfler beynelmilel olmakla bunları öğrenmiş olanlar diğer lisanlardan birçoğunu anlamasalar dahi bir dereceye kadar okuyabilirler.

Arab harfleriyle yazı makinesi bir dereceye kadar yapılmış ise de henüz tekâmül edememiştir. Halbuki yeni harflerle mükemmel makineler vardır ve yapılacaktır.”

4. İLK KIRAAT KİTABI

Mustafa Azmi Bey ibtida (ilköğretim) mektepleri genel müdürü görevinde iken kaleme aldığı bu kitap ikinci ve üçüncü sınıfların ders kitabı olarak okutulmuştur. Kitapta insan varlığındaki en temel unsurlardan bahsedilmiş, çocukların eşyayı ve gündelik yaşamındaki temel öğeleri öğrenmesi amaçlanmıştır. Kitabın dili oldukça basit ve anlaşılması kolaydır.

Kitapta konular bölüm bölüm ayrılmış ve her bölümün başında o konuyla ilgili anahtar kelimeler verilmiştir. Örneğin günler ve zaman kavramından bahsedilen bölümde anahtar kelimeler olarak; sabah, öğle, akşam, gece, gündüz, vb gibi kelimeler önceden verilip ardından açıklamaları belirtilmiştir.¹⁶²

Kitap öğreticiliğin yanında eğitici ve öğüt veren bir kitap olarak da değerlendirilir. Didaktik bir üslupla yazılan bu eser son bölümde çocukların hatırından çıkarmaması için bazı nasihatlerde bulunmuştur.¹⁶³ Bu durum Mustafa Azmi Bey'in çocuklara bir eğitmen olarak yaklaşımını da gösterir.

İlk Kıraat Kitabı (Transkript)

(s.1)

Maarif Nezaret-i Celilesinin emriyle Memalik-i Şahanede derce-i ibtidai de bulunan umum mekteblerin ikinci ve üçüncü sınıflarında okutulacaktır.

Umum-u mektebi iptidaiye müdürü Azmi Bey tarafından tertib edilmiştir.

Tabi-i Sani

Maarif Nezaret-i Celilesinin rızasıyla tabi' olmuştur.

İstanbul

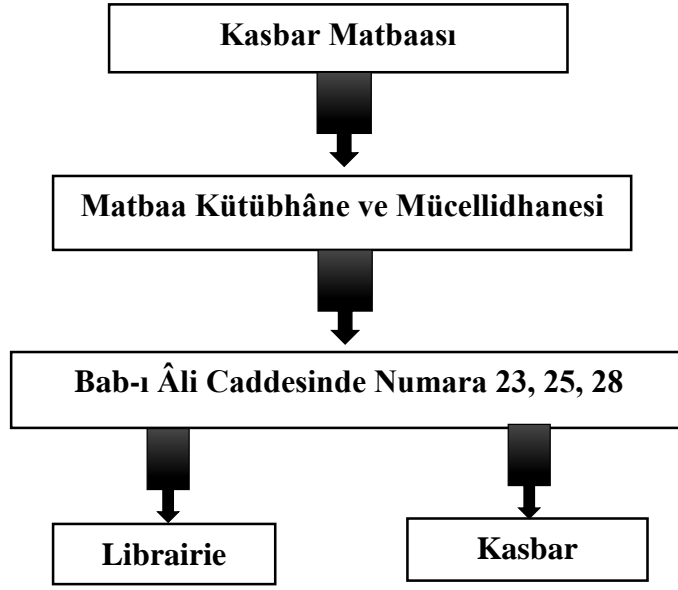
(Kasbar Matbaası) – Bab-ı âli Caddesinde Temmuz 25

1310

¹⁶² Azmi Bey, *İlk Kıraat Kitabı*, Kasbar Matbaası, 1310, s. 7

¹⁶³ *age*, s. 8

(s.2)

(s.3)

Bismillahirrâhmanirrahim

(Kısm-ı Evvel)

Allah (Cellaşânû) Hâk Teâla Hazretleri. Kur'ân. Peygamber. Muhammed Mustafa (Aleyhissalatu ve Selam). Müslüman. Melek. Âdem. Namaz. Abdest. Oruç. Teravîh. Kelime-i Şehâdet. Cennet. Cehennem. Hâc. Ramazan. Sadaka.

Allah Cellaşânû cümlemizi yok tam var etmiştir. Kur'an ı Kerim Hak Teâlâ hazretlerinin kelimidir ve peygamberimiz Muhammed Mustafa aleyhisselatu ve selam efendimize gönderilmiştir. Elhamdülillah cümlemiz Müslümanız. Allah-u Teâla'nın meleklerine (s.4) inanınız. Hazreti Âdem dünyaya gelen ilk insandır. Müslümanlar abdest alıp namaz kılarlar. Ramazanda oruç tutulmalıdır. Teravi namazı yalnız ramazanda kılınır. Kelimeyi şahadet her Müslüman'ın daima dili ucunda durmalıdır. Muktedir olan her Müslüman ömründe bir defa hacca gitmelidir. Fokaraya daima sadaka verilmelidir. Allah'ın emrini tutan Müslümanlar cennete ve tutmayanlar cehenneme gider.

Baş. Boyun. Omuz. Kollar. Göğüs. Bacaklar. Parmaklar. Alın. Gözler. Kaşlar. Kulaklar. Saç. Burun. Ağız. Dil. Dişler. Dudaklar. Çene. Bel. Kemik. Damar. Kan. Vücut. Nefes. Bıyık. Sakal.

Başvur vücudun en kıymetli yeri olduğu için en üsttedir. Başı tutan boyundur. Kolların (s.5) vücuda bitişik olan yerlerine omuz derler. Nefes aldıkça göğüs yükselir. İyi huylu namuslu ademlerin Alnı daima açıktır. Gözlerin üstünde kaşlar vardır insan kulaklarıyla işitir. Saçları gayet temiz tutmalıdır. İnsan burunla nefes alır, ağızla yemek yer ve dil ile lakırdı söyler. Dişleri her vakit temizlemelidir. Erkeklerin bıyığı burunla dudakların arasında çıkar. Çeneyi sakal örter. Bel kemiği boyundan Belin aşağısına kadar uzar. Kan damarlarla vücudun her tarafına yayılır.

Baba. Büyükbaba. Ana. Büyük ana. Oğul. Kız. Kardeş. Amca. Dayı. Hala. Teyze. Enişte. Soy. Torun. Harem. Kaynata. Damat. Gelin. Görümce. Yenge. Baldız. Yeğen. Süt ana.

(s.6)

Babaya peder anaya valide ve kardeşi birader dahi derler. Çocuklar peder ve validelerini çok sevmeli ve onlara itaat ve hürmet etmelidir. Büyükbaba asıl pederin babası ve büyük ana Asıl validenin anası olduğu için anaları çok riayet etmelidir. Hasan beyin oğlu çok çalışkan ve iyi huyludur. Büyük kardeşim beni çok sever. Amcamın kızı evinin bütün işlerini görür. Dayımın tayı çok sevimlidir. Hala babanın ve teyze ananın kız kardeşidir. Mehmet'in eniştesinin bahçesi çok güzeldir. Hasan'ın kaynanası Velinin torununun sütannesidir. Sadık Bey'in haremi mektebe 20 kitap hediye etti. Hatice Hanım'ın kaynatası bir dükkân yaptırıp mektebe vakfetmiş. Ayşe hanımın görümcesi evini tamir ettiriyor. Haremin kız kardeşine baldız derler. Mehmet Ağa'nın yengesinin damadı mektepler için 4.000 kuruş hediye eylemiş. Aferin Mehmet Ağa'nın yengesinin damadına. Ömer Efendi'nin yeğeni (s.7) yalan söylemez doğru bir adamdır. Kemal Bey'in gelini köyde bir çeşme yaptırmış.

Sabah. Öğle. İkinci. Akşam. Gündüz. Dün Bugün. Yarın. Saniye. Dakika. Saat. Gün. Ay sene. Zaman. Yaz. Kış. Cuma. Cumartesi Pazar. Pazartesi. Salı. Çarşamba. Pençşenbe. Şimdi. Sonra. Hafta.

İnsan sabahleyin uykudan uyanır uyanmaz kalkıp yüzünü, gözlerini, ağızına ve burnunu güzelce yıkayarak temizlemelidir. Yazın öğle vakti güneşin altında çok durmamalıdır. İkinci vakti azâd olduğu zaman her çocuk mektepten evine edep ve terbiyesiyle gitmelidir. Akşam olunca yemek yemeli ve biraz çalıştıktan Ve yarın ki derslerini hazırladıktan sonra yatağa yatıp rahatça uyulmalıdır. Bugünkü işini yarına bırakma. Deme kış yaz, oku yaz. 60 saniye bir dakika ve altmış (s.8) dakika bir saat eder. İnsan bir saatini bile beyhude geçilmemelidir. Yedi gün bir

haftadır. Bir ayda 4 hafta ve bir senede 12 ay vardır dün salı idi yarın çarşamba, öbür gün pençşenbe, Ondan sonra az günü olan cumadır. Cumartesi günü imtihan var onun için şimdiden çalışmalıyız. Pazar günü hava ne kadar güzel idi. Ben şimdi hocadan aferin aldım. Cuma günü öğleden sonra gezmeye gidelim.

Posta. İmza. Tarih. Kalem. Hokka. Defter. Merkeb. Mektep. Ordu. Asker. Donanma. Padişah. Altın. Gümüş. Elmas. Meşe. Kavuk. Arpa. Ekin. Buğday. Yulaf. Armut.

Büyük kardeşim askerdir, ikinci orduda bulunuyor. Askerlik Ne iyi iştir, büyüdüğüm vakit ben de asker olacağım, (s.9) Sevgili padişahımıza hizmet edeceğim. Dün kardeşimden kendi kendi imzasıyla bir mektup aldım, onu kendi yazmıştı, askere girdiği zaman okumak yazmak bilmezdi, saye i şahanede şimdi okumak yazmak da öğrenmiş, Allah padişahımıza tükenmez ömürler versin. Mektupların ne vakit yazıldığını bilmek için altına tarih koymalıdır.

Arabi ayların isimleri şunlardır:

Muharrem. Sefer. Rebiul Evvel. Rebiul Ahir. Cemaziyel Evvel. Cemaziyel Âhir. Recep. Şaban. Ramazan. Şevval. Zilkade. Zilhicce.

Rumi ayların isimleri de bunlardır:

Mart. Nisan. Mayıs. Haziran. Temmuz. Ağustos. Eylül. Teşrin-i Evvel. Teşrin-i Sâni. Kanun-i Evvel. Kanun-i Sâni. Şubat

Kullandığımız paraları altın veya gümüşten yaparlar. 1 lira 100 kuruş sayılır, bir lirada 5 mecrediye vardır. Taşların kıymetlisi elmadır. Meşe ve kavuk (s.10) ağaçlarından güzel kereste yapılır. Elhamdülillah ekinlerde bu sene çok bereket var: Arpa ve buğday ve yulaf pek çoktur. Armudu pek çok severim. Defter ve kitapları gayet temiz tutmalıdır. Mürekkebi etrafa sıçratmamalı Ve kalemi sık sık kırmamalıdır. Evde 2 hokkam var: Birisi siyah ve diğeri kırmızı mürekkeple doludur.

Aç. Yaprak. Ev. Oda. Pencere. Çiçek. Gül. Arı. Bal. Balık. Su. Devlet. Temel. Sultan. İstanbul. Marifet. Galata. Köprü. Üsküdar. Saray. Hikmet. Korku. Çocuk. Hayvan. Yılan. Güneş. Dünya.

Ağaçların yaprakları yeşildir. Her evin odaları ve her odanın pencereleri vardır. Çiçeklerin en güzeli (s.11) güldür. Arı çiçeklerden bal toplar. Balık suda yaşar. Devletimizin

temeline koyan Sultan-ı Osmani'dir. İstanbul'u fetheden Sultan Mehmet'tir. İnsan ancak kendi çalışmasıyla yaşayabilir, nereye gidilse marifet sorulur. İstanbul'dan Galata'ya iki köprü vardır. Üsküdar saray burnunun karşısındadır. Hikmet'in başı Allah korkusudur. Mekteb, çocukları birbirine kardeş eden bir mahalledir. Mekteb insanı hayvanlıktan kurtarır. İnsan mektebe gitmeyince adam olamaz. Yılan yerlere sürünür. Güneş dünyayı aydınlatır ve ısıtır. Ay güneşten aldığı aydınlığı geceleri bize aksettirir.

Fakir. Kitab. Müellif. Matbaa. Maarif. Memur. Dikkat. Dua. Emir. İtaat. Burç. Vatan. Evlat. Dünya. Beş. Kıta. Avrupa. Asya. (s.12) Afrika. Amerika. Okyanusya. Memleket. Payitaht.

İnsanın fikri okudukça açılır. Kitap yapan adama müellif ve basılan yere matbaâ derler. Maârif memurları her vakit mektepleri gezerler ve çocukların çalışıp çalışmadıklarına dikkat ederler. Padişahımızın cümlemiz severiz ve onun için her vakit dua ederiz. Padişahımızın ve onun memurlarının emirine itaat boynumuzun borcudur. Bir vatan evladı olduğumuz için cümlemiz kardeşiz. Dünyada 5 kıta vardır, bunların isimleri şunlardır: Avrupa, Asya, Afrika, Amerika, Okyanusya. Bu 5 kıtadan üçünde yani Avrupa, Asya ve Afrika'da devletimizin birçok memleketleri vardır. Padişahımız İstanbul'da oturur. Bunun için payitaht orasıdır.

Terbiyeli. Uslu. İlkbahar. Koyun. Kuzu. Tavuk. Piliç. Otlar. Soğuk. Yağmur. (s.13) Kar. Buz. Yemiş. Komşu. Dost. Düşman. İyilik. Deniz. Balık. Hâlık. Taş. Gemi. Akıl. Duman. İş. Aşk. Rahat. Ben. Sen. Kar. Kimse.

İyi çocuklar mektepte terbiyeli ve uslu otururlar. İlkbaharda çiçekler açılır. Koyunlar doğurur. Kuzular meler. Tavuk piliçleri ile gezer. Otlar yeşillenir. Kış vakti soğuklar başlar. Yağmur ve kar yarın. Her taraf buz kesilir. Her mevsime mahsus çiçekler ve yemişler vardır. Gülme komşuna gelir başına. Eski dost düşman olmaz. İyilik et denize at, balık bilmezse hâlık bilir. Yemişli ağaca çok taş atanlar bulunur. Tembellik akıl kârı değildir. Ben insan dünyada işini bilir ise rahat eder. Yemek pişirme aşçı (s.14) derler. İnsan hiçbir vakit kimseye "Ben iyiyim sen fena" dememelidir.

Ağa. Tarla. Devinim. Kefal. Levrek. Barbunya. Mercan. Sülük. Kurt. Koy. Kuzu. Kuş. Bülbül. Kanarya. Güvercin. At. Koyun. Öküz. İnek. Keçi. Deve. Manda. Katır. Kısarak. Eşek.

Köpek. Süt. Peynir. Yoğurt. Yağ. Kahve. Sirke. Üzüm. Şaşı. Kanbur. Dilsiz. Pepe. Cüce. Çirkin. Ayıp.

Mehmet Ağa'nın yeni açtığı tarla bir dönüme yakındır. Balıkların içinde en ziyade soyulan kefal, barbunya ve mercandır. İnsana sülük gibi yapılanlardan kimse haz etmez. Bu kış kurtlar köyümüzden 5 kuzu aşırımlar.

(s.15)

Kuşların içinde sesi en güzel olanlar bülbül, kanarya, vesairedir. 4 ayaklı hayvanlar arasında insana en ziyade yarayan at, koyun, öküz, inek, manda, keçi, deve, katır, kısrak, köpek, eşek vesairedir. Sütten peynir, yoğurt, yağ vesair şeyler yapılır. Kahve bazı sıcak memleketlerde bulunan bir ağacın yemişimdir. Sirke üzümünden yapılır. Şaşı, kanbur, sağır, dilsiz, pepe cüce ve çirkin olanlarla eğlenmek nihayet derecede ayıptır.

Kısm-ı Sani

1

(Ev Halkının Birbiriyle Sövüşmesi)

Bir valide bir gün kızına bir salkım üzüm verdi. Kız salkımı aldıktan sonra kardeşine verecek olursa onu ziyadesiyle sevindireceğine hatırına **(s.16)** getirdi ve derhal götürdü verdi. Kardeşi salkımı sevinerek alıp kız kardeşin: “İyice vakitten beri orada çalışmakta olan babamız belki yorulmuştur: Bunu 10’a çıkart götürüp verelim” dedi ve götürüp verdi. Babaları bundan çok sevinerek çocuklarına “aferin evlatlarım” dedi ve onu sevdiği haremine yani çocuklarının validesine verdi. Valide ev halkı arasındaki sevgiden pek çok memnun olarak Cenab-ı Allah’a dua etti.

(Birbirimizi seversek bahtiyar oluruz)

Bu hikâyeyi çocuklara yanlıışsız okuttuktan sonra muallim efendi onlara şu sualleri sormalıdır:

Valide ne demektir? Üzüm nereden hâsıl olur ve onunla ne yapılır? Ev halkı arasında ne vakit birlik olur? Bahtiyar olmak için ne yapmalıdır?

(Ev Bahtiyarlığı)

Bir ev halkının yani baba ana ve oğulların hep birlikte (s.17) içinde yaşadıkları ev ne kadar sevilir? Onu sevmek ve orada rahat edebilmek için en birinci şart içindekilerin birbirini sevmesidir. Bir evde sevgi olmayınca ve baba ananın oğullar hakkında sevgisi ve oğulların anılara karşı itaat ve hürmeti kalmayınca ev sevilmez, orada rahat edilmez ve ev bahtiyarlığı meydana gelmez. Ne bahtiyardır o ev halkı ki (dedikodu) yu evlerinin kapısından içeri sokmaz.

(Bahtiyarlığı uzak yerlerde aramaya gidenler onu evlerinin içinden başka bir yerde bulamazlar)

Ev halkı ne demektir? Oğullar baba anaya niye hürmet etmelidir? Baba ve ana oğullarını niçin severler? (Dedikodu) ne demektir? Bahtiyarlığı nerede arayıp bulmalıdır?

(Bir Hesab)

Bir gün (maarif müfettişi) bir ibtidai mektebe gitti. (s.18) Çocuklar için de hesaba en ziyade akli eren kim olduğunu hocaya sordu. Hoca da boyu oldukça uzun, vücudu ve rûbeleri gayet temiz ve kendisi biraz zayıfça olan (Zeki) yi gösterdi. Müfettiş bu çocuğa sordu ki: Size güç bir sual soracağım: Babanızla ananıza kaç mâl olmuştur?

Zavallı zeki çok düşündü ise de hiçbir cevap bulamadı ve başını önüne eğdi.

Filvâk'a böyle bir hesabı şimdiye kadar hiç yapmışsınızdır, lakin ehemmiyetli bir hesaptır. Haydi, beraber hesap edelim: Yiyecek, içecek, giyecek vesaire için azdan az günde 5 guruş farz edebiliriz, değil mi?

Lakin zan ederim ki bunların hepsi için beş kuruş azdır.

Her ne ise, biz öyle farz guruştan ayda kaç kuruş eder.

(s.19)

Bir ayda 30 gün olduğu için 30 çarık eder. (Bu sürede zeki siyah tahta önüne gidip tebeşir ile 30 çarığın kaç guruş ettiğini bulmak için 35 ile darb ettikten sonra) Bu da 100 guruş demek olur.

- Pek'âla, O halde bir seneliğini hesap edin.

- Bir senede 12 ay vardır, bunun için Bir senelik 12 kere 150 guruş eder ki bu (hesab ettikten sonra) bin sekiz yüz guruş demek.

- Bu da pek ala. Siz kaç yaşındasınız? Bir kerede hesap ediniz.

- 10 yaşındayım. 10 kere 1.800 (Yine hesap ettikten sonra) 18.000 guruş eder.

Bu son cevabı çocuk pek ziyade şaşarak söylemişti.

-Yalnız bu kadar da değil. Hasta olduğun zaman tabip ve ilaç paralarıyla kitap ve kalem kâğıt masraflarını da (s.20) hesap etmek lazımdır. Bundan başka validenizin sizin için çektiği eziyetleri, Sizin başınız ucunda Geçirdiği geceleri ve kendi ailesi için bütün gün çalışan babanızın yorgunluklarını da düşünmelisiniz. Söyle bakalım: Baba ananızın sevgisini, yorgunluklarını ve eziyetlerine para ile hesap etmek kâbil midir?

-Nasıl mümkün olur efendim?

-Eğer bunların hepsi para ile ödenemezse o halde doğduğumuzdan beri baba ve ananızın sizin için yaptıklarını ödemek nasıl kâbil olur?

- (Çocuk iyice düşündükten sonra) Anaları canı gönülden sevmek analar gibi çalışmak ile belki mümkün olur.

-Hakkınız var çocuğum. Anaların hakkını ancak sevmek, itaat etmek ve çalışmak ile ödeyebiliriz. (Ana ve babalar ancak oğullarının iyi halleriyle bahtiyar olurlar)

Sorulacak sualler:

Maarif müfettişi kimdir? İbtida-i mektebi hangisidir?

(s.21)

Furuşun kısmı ve zaâfları nelerdir? Çarık nedir? Darb-ı hesabta ne demektir? Yaş nasıl tayin olunur? Tabip ne demektir ve ne yapar? Baba ve ananın hakkı nasıl ödenebilir? Anneler nasıl bâhtiyar olurlar?

4

(Görünüşe Aldanmamalı)

İhtiyar bir pederle küçük çocuğu bir gün yalıda denize nâzır bir pencere önünde oturmakta idiler. Deniz üzerinde uzaktan yelkenli küçük bir sandal görünmeye başladı. Çocuk haykırarak dedi ki: “Efendi baba. Bak. Şu sandal ne kadar güzel yürüyor. Yelkeni de ne kadar beyaz, süt gibi. Dalgaların ortasında nasıl parlıyor?”

İhtiyar peder hiç sesini çıkarmadı ve hafif güldü. Bir müddet sonra sandal yaklaştı, rıhtımın kenarına geldi. Çocuk şaşarak dedi ki: Efendi (s.22) baba. Bak, Beyaz ve temiz zan ettiğimiz yeleğin ne kadar pis, çamur ve tozlu simsiyah olmuş. Ne kadar aldanmışım.

İhtiyar peder küçük çocuğumun başını elleri arasına alarak dedi ki: “Sakın çocuğum, uzaktan bir şeye hükmetme. Ne kadar insanlar vardır ki bu yeleşine benzerler. Uzaktan parlak görünürler de yaklaşıncaya sönük ve lekeli oldukları meydana çıkar.”

(Hiçbir vakit görünüşe aldanmamalı ve ancak iyice tanıdığınız adamlarla görüşmelerdir)

Sorulacak sualler:

Yalı ne demektir? Yelken nasıl şeydir ve neye yarar? Sandal nedir ve ne yöne bakar? Süt nerden hâsıl olur? Dalga neden olur? Rıhtım ne demektir? Kimlerle görüşülmelidir? Görünüşe niçin aldanmamalıdır?

(s.23)

5

(İtaat)

Vaktiyle kırlangıçlar bir uçak üstünde bir yuva yapmışlardı. Bu yuvada dişi kırlangıç 4 tane yumurta yumurtlamıştı. Bu yumurtalar açıldı, içinden 4 tane küçük kırlangıç çıktı. Bunlar tüysüz idi, Lakin vali dedelerinin tüyü vardı, yavrularını altında ısıtıyordu. Valideleri yavrularını ısıtma ayla meşgul olduğu sürede pederleri yem aramaya gidiyordu. Gitgide yavruların tüyleri çıktı. Artık ısınmak için validelerinin kanadına ihtiyaçları yoktu. Bunun için yem aramak üzere valide de pedere yardıma gidiyordu. Lakin yavruların kanatları daha uçacak kadar büyümediğinden valideleri yavrularını yalnız bırakırken “Küyi Küyi, Küyi Küyi, Küyi Küyi” diye öterek onlara yuvadan dışarı çıkmamalarını tenbih ediyordu.

(s.24)

Lakin bir gün yine böyle bir valide ve pederin bulunmadığı bir zamanda 4 yavrudan biri validelerinin nasihatini dinlemedi, İtaatsizlikte bulundu, yuvalarından çıkmak istedi: Kenara kadar gitti. Aman yaramaz, düşecek !... İşte düşüyor... Ocağın içine düştü.

Valide ve peder geldiği zaman yuvada yalnız 3 yavru gördüler. Yavruların üçü birden “Küyi, küyi, küyi, küyi, küyi” diye öterek “kardeşimiz gitti, uçağa düştü” demek istiyorlardı.

Valide peder ve 3 kardeş birden pek ziyade kederlendiler.

(Yalnız biz çocuğum söz dinlememesi bir ailenin bahtiyarsızlığına sebep olur)

Sorulacak sualler:

Uçak neye yarar? Yuva nasıl şeydir ve onu kim yapar? Kuşlar ne ile uçarlar? Yavrular niçin analarının kanatları altına (s.25) sokulurlar? Yavrunun valide sözünü dinlememesi lazım mıdır?

(Bir Saatin Değeri)

Ey çocuk! Bir saat zamanın değerini hiç düşündüğün var mıdır? Saatin çaldığını işitiyor ve “Oh! İşte bir saat geçti” diyorsun. Fakat daha ötesini düşünmüyorsun.

Bununla beraber senin oynamayla yahut bir şey yapmayla boş yere geçirdiğin o bir saat zarfında dünyada neler olmuş, neler yapılmıştır!

Bir takım âlim adamların hesaplarına göre her saatte 4.000 çocuk doğar ve 3 bini olur.

Geçen bir saat zarfında ne kadar insanlar tarlalarda güneş altında çalışıyor ve ne kadar büyük şehirlerin o karanlık fabrikalarında çabalıyorlar!

(s.26)

Tarihlerde bir saat zarfında görülmüş işler ne kadar çoktur! Bir takım büyük adamlar, o senin hiç te düşünmediğin saatler zarfında sabır ile ve çalışma ile ne büyük hakikatler bulmuşlar, ne faydeli şeyler yapmışlar, yine kendi cinslerine ne kadar hizmetler görmüşlerdir!

Bir saat bir şey değildir, fakat düşünmeli ki 24 saat bir gündür. Gün dediğin nedir? Lakin 30 gün bir aydır. Ay ne oluyor? Ancak 12 aydan bir sene meydana gelir!

Bir senede neler olmaz? Bir çocuk bir senede bir sınıf derslerini bitirir. Bir adam bir senede dünyaya 4 defadan ziyade dolaşır.

Bir çocuğun mektepte geçirdiği bir saat ile nasıl adam olacağı belli olur. Bir saat ders vaktinde derslerine dikkat eden, hocanın söylediği şeyleri can kulağıyla dinleyip anlamaya çalışan bir çocuk (s.27) vaktini boş yere geçirmemiş ve bu bir saat zarfında ne çok şey öğrenmiştir.

(Arif) İsminde bir çocuk bir gün dershanede kar tanelerinin nasıl uçuş tuna pencereden bakıyor, dersinde hiç dikkat etmiyor ve hocanın söylediği o fâideli şeyler kulağına bile girmiyordu. İşte bu bir saat Arif'in bir senesini kaybetmiştir: Çünkü zavallı çocuğun sonradan akli başına gelerek çalışmaya başladı, lakin o bir saat zarfında hocanın ver dediği derse dikkat etmeyen arif sonraki dersleri İyice anlamıyordu. İşte zavallının bir senesi boş yere geçti, imtihanda da sınıfında kaldı, Aman Ya Rabbi! Bir çocuk için 2 sene bir sınıfta bulunmak ne kadar ayıptır! İşte evladım, saat çaldığı zaman bir daha “Oh! Bir saat geçti” deme “Belki bu geçen bir saat zarfında ne yaptım?” diye düşün.

(İnsan bir saat vaktini böyle boş yere geçirmelidir)

(s.28)

Sorulacak sualler:

Saat nedir? Kaç saat bir gündür? Bir ay kaç gün ve bir sene kaç aydır? Bir çocuk bir saat zarfında hocanın söylediği o fâideli şeylere dikkat etmezse sonu ne olur Arif'in başına gelenler iyi bir iş midir?

7

(Kelebek)

Bir kelebek uçarak çiçekten çiçeğe konuyordu. Küçük bir çocuk onu gördü ve çok hoşuna gittiği için tutmak üzere kelebeğin arkasından koşmaya başladı. Kelebek bir çiçeğe kondu mu? Çocuk derhal çiçeğe yaklaşarak onu tutmak isterdi. Fakat kelebek o anda uçup havaya kaçırdı. Çocuğun boşu boşuna yorulduğunu gören validesi dedi ki:

(s.29)

“Bırak çocuğum, bırak şu kelebeği. Onun uçtuğunu çiçekten çiçeğe konduğunu görmek senin için daha iyidir. Eğer tutarsan onun o güzelliği kalmaz, sen de pişman olursun”

Çocuk annesinin sözünü dinleyerek artık kelebeğin arkasından hiç koşmadı. Çok iyi yaptı ya! Oradan bahçenin köşesine giderek bir küçük dal “Hanımeli” kopardı. Bu dalın üzerinde Taze güzel çiçekler vardı. Sonra yavaş yavaş kelebeğin yanına yaklaşarak bu dalı küçücük elinde tuttu ve hiç kımıldamadı: Etrafını iyice Göremeyen zavallı kelebek kalktı, çocuğun elinde olan hanım eli dalı üzerine kondu. Çocuk bundan pek ziyade sevindi. Çünkü kelebeği istediği gibi yakından görebiliyordu. Ne kadarda (s.30) güzel Bir kelebek idi, sarı kırmızı ve siyah noktalarla parıl parıl parlıyordu 4 tane kanadı vardı, fakat bu kanatlar o kadar hafif idi ki uçarken az bir gürültü bile olmuyordu. Uçtuğu zaman ayaklarını vücudu üzerine koyuyor ve konduğu vakit uzatır idi. Çocuk gördü ki kelebeğin 2 taraftan üçer tane küçük ayağı vardı. Çocuk gözlerini ondan hiç ayırmıyordu kelebek bir aralık ağzına doğru kıvrılmış olan iplik gibi ince hortumunu uzatarak çiçek balını toplamaya ve onunla beslenmeye başladı. Lakin kelebekler uzun uzadı ya bir yerde durmadıklarından bu da hanımeli dalı üzerinde çok durmadı, hemen uçup gitti. Havada öteye beriye uçmaya başladı. Çocuk ise bakakaldı. Fakat annesinin o güzel teşbihini unutarak kelebeği yine kovalıyordu, akıbetiyle (s.31) yakaladı. Lakin tuttuktan sonra elini açtık da ne görse beğenirsiniz? Çocuğun parmakları bütün toz olmuş, böceğin o güzel parlak kanatları yırtılmış idi. Kendisi yarış sağ bir halde kımıldanıyordu, zavallı kelebeğin artık hayrı kalmamış idi.

Bu hali hiç me'mûl etmeyen küçücük yaramaz şaşakaldı, acıdı, o kadar acıdı ki ağlamaya başladı. Bilmem ne için derhal annesine koştu. Annesi çocuğun pişman olduğunu görerek hiç yüzlemedi, yalnız şu güzel nasihatı etti:

(Evladım, Allah'ın ihsan ettiği şeylerle kanaat eyle ve biz de olmayan şeyleri ararken (s.32) olanları da kaybetmek olduğu hiçbir vakit hatırandan çıkarma)

Sorulacak sualler:

Kelebek nedir? Çiçek nedir? Hanımeli nasıl şeydir? Kelebeğin kaç kanadı var? Kaç ayağı var? Kelebeğin hortumu neye yarar? Çocuk kelebeği tuttuğu vakit niçin ondan hayır kalmadı? Çocuk neye ağladı ve annesinin yanına neye gitti? Annesi ona ne nasihat etti?

(Kasbar Matbaası)

5. HAVER DERGİSİ YAZILARI

II. Abdülhamid döneminin edebi-fenni süreli yayınları arasında kısa ömürlü bir dergi olup Halit Ziya Uşaklıgil tarafından “o zamanın en mühim bir risalesi” olarak kabul edilir. 15 Cemaziyelâhir - 1 Şaban 1301 (12 Nisan 1884-27 Mayıs 1884) tarihleri arasında sadece dört sayı yayımlanan dergi, her biri 32 sayfa olmak üzere toplamda 128 sayfalık bir koleksiyon teşkil eder. İmtiyaz sahibi olarak İzmirli Ubeydullah'ın görüldüğü Haver'i Halit Ziya, onunla beraber Menemenlizâde Mehmed Tahir, Beşir Fuad ve Küçük Azmi beylerin çıkardığını söyler. Ayrıca ilk sayıda Nevrekoplu Mahmud Hamid Hoca'nın tahrir heyeti reisliğini kabul ettiği belirtilmiştir.¹⁶⁴

Derginin giriş kısmında da belirtildiği gibi “siyasetten ma'ada her şeyden bahsedileceği” söylenmiştir.¹⁶⁵ Belli konular üzerinde yoğun bir şekilde durulmuştur. Edebiyat, fenni yazılar, tercüman-ı ahval gibi başlıkların altından bazı yazarlar kendi yazılarını yazarak dergiye katkıda bulunmuşlardır. Mustafa Azmi Bey ve kardeşi Besim Ömer'de fenni alanda yazılarını yazmışlardır. Azmi Bey, Haver Dergisi'nin ikinci ve üçüncü sayılarında yazılarını yayımlamıştır.

Azmi Bey derginin ikinci sayısında “Havanın Hayata Derece-i Lüzumu” ile ilgili bir yazı yazmıştır.¹⁶⁶ Muhtaç olduğumuz havanın insan sağlığı için ne kadar önemli olduğu, akciğer ve kanımızın temiz havaya ne kadar muhtaç olduğuna dair tıbbi bilgiler vermektedir. İnsanların

¹⁶⁴ M. Orhan Okay, “Haver”, *TDV İslam Ansiklopedisi*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, 16. Cilt, İstanbul, 2008, s. 527

¹⁶⁵ *age*, s. 528

¹⁶⁶ Azmi, “Havanın Hayata Derece-i Lüzumu”, *Haver Dergisi*, 2. Sayı, İstanbul, 1 Recep 1301, s. 48

havayı kirletmeleri ve bunun sebebi olmalarını eleştirmiş, temiz havanın olmadığı yerde yaşamının sakıncalarını anlatmıştır.

Yazının devamından akciğerlerimize giren havanın detayları ile ilgili bilgiler verilmiştir. Örneğin saatte 540 ve 24 saatte 13 bin litre hava sarf etmekteyiz.

Yatan adam 1	Ayakta olan 1,33
Yavaş yiyen 1,90	Hızlı yiyen 2.76
Yürüyen 4,05	Yüzen 4,32
Koşan 7	

Bu veriler yatan bir insan ile koşan bir insan arasındaki sarf ettiği hava farkını gösteriyor.¹⁶⁷

Yazının devamında yine hava ile ilgili bazı detaylar verilmiş ve doğru havanın nasıl kullanılacağına değinerek yazıyı tamamlamıştır.

Mustafa Azmi Bey derginin üçüncü sayısında “Ziya” yani ışığın önemi ile ilgili bir yazı kaleme almıştır. Işığın (ziyânın) hem fiziksel hem de metafizik düzeydeki önemine dikkat çeken, klasik Osmanlıca üslubuyla kaleme alınmış felsefi ve ilmî bir anlatıdır. Azmi Bey, ışığın (ziya), çağın âlim ve münevverlerini ilgilendiren son derece önemli bir konu olduğu ifade edilmiştir. Işığın yalnızca görmeyi sağlayan fiziksel bir unsur değil, aynı zamanda insan hayatıyla doğrudan ilişkili metafizik bir vasıta olduğunu ileri sürmektedir. “Ziyâ halka gül şey olan Hazreti Allah'ın kâinata en ziyade mebzul olmak üzere neşrettiği bir vasıta-i rü'yettir” ifadesiyle, ışık Allah'ın kâinata yaydığı ve görmeyi mümkün kılan bir lütuf olarak tanımlanır.

Yazı boyunca ışığın kaynağının yalnızca Güneş değil, atmosferdeki hava hareketleri, yıldızlar ve diğer gök cisimlerinden yayılan ışınlarla da yeryüzüne ulaştığı vurgulanır. Ayrıca bu ışığın çevremizdeki kokular, esintiler ve renkler üzerindeki etkilerine de dikkat çekilerek, ışığın yalnızca görme değil, duyumsal deneyimler ve ruhsal algılarla da bağlantılı olduğu ileri sürülür. Metin, hem bilimsel hem de tasavvufi bir bakış açısını harmanlayarak, ışığın fizik ötesi boyutlarını da işaret eden zengin bir anlam katmanına sahiptir.¹⁶⁸

Son olarak ışığın yalnızca fiziksel etkileriyle değil, kimyasal ve biyolojik süreçlerdeki işleviyle de ne derece önemli olduğunu vurgulamaktadır. Fotoğrafçılığın temelinde ışığın kimyasal madde üzerindeki etkisi olduğu belirtilirken, bitkilerin yaşamını sürdürebilmesi için

¹⁶⁷ age, s. 49

¹⁶⁸ Mustafa Azmi, “Ziya”, Haver Dergisi, 3. Sayı, İstanbul, 15 Recep 1301 (11 Mayıs 1884), s. 74

gerekli olan enerjinin de ışıkla sağlandığı ifade edilmektedir. Metin, ışığın çok yönlü fonksiyonuna dikkat çekerek onun bilimsel ve yaşamsal değerini öne çıkarır.¹⁶⁹

Şekil 2.14. Yazısının bulunduğu *Haver Dergisi* giriş sayfası¹⁷⁰

6. Haver Dergisi Yazılarının Transkripsiyonu

6.1. Havanın Hayata Derece-i Lüzumu

Hayatın gıda-yı hâkikiyesi ancak havadır. Daima aynı maddelerden mürekkebe ve mahlut olduğu halde her tarafımızda gayet bol olarak bulup mes itdiğimiz hava if'al-i esasiye-i

¹⁶⁹ age, s. 76

¹⁷⁰ *Haver Dergisi*, Sayı 1, İstanbul, 15 Cemaziyelevvel 1301, s. 1

hayatiyenin hüsn-ü intizam ve devamını te'min etmekte olub akciğerlerimizin kanımızın insacımızın muhtaç olduğu gıda ancak hubub-ı riyah ile da'imi suretde tecdid iden açık mahallelerin havasıdır. Ya'ni ekseri hayatı ancak havada bulub almakdayız. Lakin teessüf edilecek hallerdendir ki sıhhat ve hayatın eşidde-i ihtiyac ile muhtac olduğu bu maddenin avatıf ve naim mahsususunda hakkıyla ideceğimiz istifadeden bi'l-ihtiyâr mahrum olmakdayız. Yiyeceğimiz ve içeceğimiz me'kûlât ve meşrubâta hile ve desise karışdırılmamasını arzu itdiğimiz ve hatta bu yoldaki hile ve desise-kârların mecazat kavramlarını görmelerini de talep eylediğimiz halde bir takım müteaffün ve gayr-ı selim mahallerin havasını teneffüs ile kendi kendimizi tesmim itmekte ne ma'na var? Cenab-ı Hak hava-yı bekayı hayatımıza te'min edecek suretde bir takım maddelerden terkiib eylemiştir. Bize hava-yı sâlim bir iyi ekmekden daha ziyade müfiddir. İnsan için sâlim ve ceyyid bir hava ile hazm edilen en fena bir gıda gayr-ı salim ve da'i emraz bir hava dâhilinde sarf edilen en mükemmel ita'meden daha ziyade bâis nef'i ve fâ'ide olabilir.(s.48)

Akciğerlerimizin havadan aldığı müvellidü'l humûzeyi küreyvât demevîyeye tevdi ve ânlar dahi şiryânlar vasıtasıyla ensace [ensice] i'sal ve teslim eyler. Beden-i insanda vukua gelib kısmen âdiye ile ve kısmen dahi bedenimizin daima mahv ve tecdid eden mevadiyle husula gelen hararet-i gariziyenin menbaı ancak işbu tahammuz ve ihtiraktır. Teneffüs etmek yaşamak ve yakmak ancak müvellidü'l-humûze mes etmeğe mütevakıftır.

Cidâr-ı sadrın her bir inbisatında ya'ni her nefes alışda (şehik) akciğerlere yarım litre hava dâhil olmakda olub halbuki insanın vasati olarak dakikada (18) def'a nefes aldığına bakılırsa saatde (540) ve 24 saatte (13,000) litre hava sarf ve istihlak itdiğimiz anlaşılıyor. Mesai-i adeliye ve harekât bir vakt-i muayende idhal edilen havanın mikdarını bittabi' tezyid eder. Erkâm-ı âtiye vücudun ahval-i muhtelifesinde iktiza iden havanın mikdarını irâe eder.

Yatan adam 1	Ayakta olan 1,33
Yavaş yiyen 1,90	Hızlı yiyen 2,76
Yürüyen 4,05	Yüzen 4,32
Koşan 7	

Rahat duran bir adam ile koşan bir adamın muhtac olduğu hava beynindeki nisbetin bir ile yedi olduğu anlaşılıyor. Daha ziyade ta'mik-i madde edildikde orta boyda bir aç adamın (32) santigrad (münkasım mâ'e) derece hararete bir sa'at zarfında sarf ettiği müvellidü'l-humûze (24) litro olup eğer derece-i hararet (15) olacak olsa bu mikdar (26) litro olur. Eğer (15) livre ya'ni yedi buçuk kilogram bir sıkleti (200) metru irtifa'a kaldırabilecek derecede bir sa'i azli

vuku bulacak olsa saatde (23) litro ve eğer iş bu sa-i hazm zamanında ikmal edilecek olursa (71) litro müvellidü'l-humûze sarf etmek iktiza' eyler.

Tafsilat-ı vakıadan müsteban olur ki gerek insan makinesinde ve gerek insanın icad eylediği sair makinelerde hararet-i vakıa' ile istihsal olunan kuvvet beyinde tabi'i bir nisbet vardır. Bir kömür parçası bir buhar makinesi dâhilinde yakılacak olsa hararet-i vakıa ile bir kuvvet istihsal edildiği gibi mesa'-i-i beşeri hâsıl edende ancak beden-i insanda vukua gelen ihtiraktır. Sarf edilecek kuvvet nisbetinde akciğerlerimiz hava mes ider. Bina'enaleyh çalışmak yakmak demektir diyebiliriz.

Akciğerlerimiz her nefes verişte (zefir) ya'ni sadrın her inkibazında bir mikdar hamz-ı fehm ihrac ider. Rahatda bulunan bir adam vasati olarak sa'atde (21) litre hamz-ı fehm ihraç eyler ki bunun ancak (11) gramı fehm-i halisdir. Lakin harice çıkarılan iş bu hamz-ı fehmin mikdarı idhal edilen müvellidü'l-humûze ile mütenasib olduğundan bu mikdar bittabi' mesai'-i vakıa ile tezayüd idebilir. Akciğerlerden harice mündefi olan hava hamz-ı fehmden ma'ada buhar-ı ma' ve tesa'udat-ı hayvaniyeyi dahi hâvi bulunur ki eğer açık hava dâhilinde hal olmayacak (s.49) olursa bir rayiha-i kerih ve müteaffine husule getirir. Mevki'ne göre hava-i nesimi on binde dördten altıya kadar hamz-ı fehmi hava olup akciğerlerden harice çıkan havada ise yüzde dört mikdarı bulunur. Kireç suyu dâhiline sokulmuş bir borudan bir müddet ufalanacak olsa hamz-ı fehmin vücuduna dâhil olan fehmiyet-i glisin hâsıl olduğu görülür. Bina'enaleyh hamz-ı fehm teneffüse ve ihtiraka gayr-ı salihdir.

Derunundaki hava itidal ve tecdid itmeyecek suretde iki fanus alır ve birinin dâhiline bir kuş ve diğerine bir yanmış mum idhal idecek olursak biraz müddet sonra mumun söndüğü ve kuşun öldüğü görülür. Çünkü ihtirak ve teneffüs müvellidü'l-humûzenin bir kısmını sarf edub yerine hamz-ı fehm gelmiştir. Hamz-ı fehm ise yukarıda söylendiği gibi teneffüs ve ihtiraka salih değildir. Her nerede bulunulacak olsa hamz-ı fehm meydana getirilub bu maddenin küsüratı ise baş ağrılarını uykuya meyl ve arzuyu ve nihayet ma'azallah bir uyuşukluk ve memati intac edebilir. Bu gaz her ne kadar gayet muhallik ise de ağızdan çıkan tasa'udat-ı hayvaniyenin mazereti bundan da pek aşağı değildir.

Mahalle kahvelerinde ve mahalle mektebleriyle bazı hastahanelerde kışlalarda ya'ni pek ziyade kalabalık bulunan mahallerde cildin ve akciğerlerin tasa'udat-ı hayvaniyesinden mürekkeb olan (miyasmus-u beşer) fakr'ul-dem, kızamık, humma-yı tifoidi ve tifüs gibi emraz-ı menhusenin bir menba'ı mühimdir. Ben-i beşerin büyük kasabalarda pek ziyade toplanması müddet-i hayati taksir iden esbabın en kuvvetlilerinden biridir. Viyana'da senevî 22 kişide bir, Paris'de 30'da bir vefayat vuku'a gelmekte olup İngiltere'de vakî Livırpul [Liverpool] şehrinin

açık havalı ve bi'n-nisbe-i kalilü'n-nüfus olan mahallelerinde 1000 de 22 ve kalabalık mahallelerde 1000'de 43 vefayat vakî oluyor. Mançester'de [Manchester] 28'de 1 vuku' bulduğu halde civar köylerde 57'de 1 kişi vefat etmektedir.

Paris ahalisi teneffüs ile küll-yevm havaya (600,000) metru mika'ı hamz-ı fehmi katmakta olub bu miktar tenvir ve teshin ile üç kat olmaktadır. Buna hava-i gazların taaffünâtı, dumanlar, hamzlar, tuzlar, mevad-ı müteaffine, miyasmus-u beşer, büzür-ü hurde beyniye ilave edilecek olursa dar sokaklarla sa'ir kalabalık mahallelerde teneffüsünün ne derece tes'id idildiği hakkında bir fikir hâsıl olmuş olur. Kalabalık mahallerde ifsad olunmuş havanın zarar ve ziyana da'ir daha bir misal arz edelim:

Ameliyat-ı cerrahiyede ve misal bacak kesilmesinde (beter fehzi) (100) marîzî havî olan hastahanelerde icra-yı ameliyat edilen (100) kişi de (25) ve (200) marizi havî olan mahallerde (31) kişi vefat ettiği halde (400) hastayı havî bulunan hastahanelerde (40) ve Paris hastahanelerinde (100) de (74) kişi eylemektedir. İşte insan kalabalığının neticesi. Eğer insan teneffüs itdiği havayı daimi surette tecdid etmeyecek olursa hemcinsine karşı bir semm-i mühlîktir. Hesab olunmuşdur ki yalnız olarak yaşayan bir insanın saatte takriben (20) metro-mik'abı havaya (s.50) ihtiyacı olduğu gibi kışlalarda bulunanlar (60) ve kalabalık hastahanelerde bulunanlar (80) metro-mik'ab-ı havaya arz ihtiyaç eyler.

Bir mahalde miyasmusun vücudu ancak koku ile anlaşılabilib bu rayiha-i mahsusanın az mikdarda olsun bulunduğu mahallerden firara ve yahud havayı tecdide şitab itmeli. Ma'mafih bir insan saatte (20) metro-mik'abı havaya muhtac olduğu cihetle (480) metro-mik'abı havayı havî olan kapalı bir mahalde insanın 24 saat teneffüs edebileceği anlaşılmalıdır. Belki havanın da'imi surette tecdid etmesi iktiza eyler. Şunu da unutmayalım ki bir mahalde çiçeklerin, hayvanların ve la aletta'yin yakılan şeylerin vücudu havayı ifsad ider. Bir büyük köpek havayı insan kadar ifsad ettiği gibi bir yanan mum dahi insan kadar hamz-ı fehmi hâsıl eder. (s.51)

Mustafa Azmi

6.2. Ziya

Asr-ı ahirde erbab-ı ilm ve ma'rifeti meşgul iden ziya âlemi harici ile olan mu'amelat ve münasebetimize tevassut ettiği ve hayat ile bir münasebet-i hakikiyede bulunduğu için ehemmiyeti fevkal'ade diyebilecek derecededir. Ziya Halik-i külli şey' olan Hazreti Allah'ın kâinata en ziyade mebzul olmak üzere neşr ettiği bir vasıta-i ruiyettir. Ziya ba'd-ı mücerredin ib'ad namutenayesinden ve sehaib ve kevakib-i ba'ideden sath-ı arz-ı daire-i madar-ı muhat

olan hava-yı nesimiye ve bâd-ı seherin taht-ı te'sir lütüfkâranesinde ihtizaz iden izhar hoşbuya kadar te'sirat-ı hayat-bahşasını göstermektedir. Avalim sai're ve ecsam-ı mevcud-i ummân-ı zülâmdan meydan-ı alaniyete vaz' iden gurub zamanındaki menzure-i bahşeti-yi teşkil eyleyen ve sabah vakti tabi'atı havab gafletinden ikaz edub hayat-ı umumiyye bir kat' müessesesini irake iden ziyadır. Teveccü-ü izharı ve pür vebal tuyurı telvin ve tezyin eden ziyadır. Sabinin beşikde aradığı şey ziya olduğu gibi ihtiyar gidengâh-ı ahirenin (s.74) mûna'tıf olduğu şey yine ziyadır. Güzellik, kuvvet ve kudret, aşk ve muhabbet velhasıl bütün eltaf ve avatıf hep mahsûl ve semere-i ziyadır. Kürre-i arzımızın müstenir olduğu menba' ziya müntefi olacak olsa arz ve asuman ve bunlarda vakî kâffe-i sükkân bir âlemi memat içine dolacaklar idi.

Şuara-yı kadime feva'id-i ziyayı teaddâd ve beyan ederler idi. Asr-ı terakki-i hasr medeniyette ise ulum-u cedide hakayik-i ziyaye-yi izhar ve ayan etti. Ziyadan ilmen biraz bahs edebilmek için evvel emirde i'sar-ı maziyenin dühat-ı alimiyesinden ad olunan nevtunun ilm-i ziyanın mevcud-i hakikiyesi olduğunu bildirmek lazımdır. Bu ulemanın tecrübelerinden biri ve ilm-i ziyanın esası eşşua-î ziyâiyenin bir menşur ile tahlili halinde ber-vechi zîr renklerden terkiib ettiğiidir.

Mor, laciverd, ma'i, yeşil, sarı, turuncu, kırmızı

İş bu elvanın tahlili mahza-ı kabiliyet inkisarlarında olan fark ve tefavüdden ileri gelmiştir.

İcsam ve eşyada görülen renkler elvan-ı asliye olmayub belki icsam-ı mezkureye isabet iden ziyanın bir kısmı mün'akis olduğundan elvan-ı zahirenin elvan-ı asliyeden başka olduğu anlaşılır. Kırılarda görülen çayırkların rengi yeşil olduğu elbette tasdik edilir.

Hâlbuki iş bu çayırklar (yeşil) dan mâ'ada bütün elvanı muhtevidir. Çünkü yeşili bize aks ettirib elvan-ı sa'ireyi hıfz eder.

Nevton ve onun talebesi ziyanın bir hesti-i maddiden ibaret olduğunu tasvir ve tahayül etmişler. Ve ilm-i hikmeti tabiiye erbab-ı kavanin in'ikası hüsn-ü tefhim maksadıyla ziya-yı ecsam üzerine sevk ve tekrar iade edilen küreyvâtü's-setikiyye teşbih etmişler sedelyum hararet ve kuva-yı saire gibi ziyaya dahi bir basit hareket nazarıyla bakılmaktadır.

Ziya tamamıyla kavanîn-i in'ikâs hararete tabi' olub bir mikdar hararetin ne derece harekete ba'is olabileceği ma'lum olarak misalen bir kilogram suyun derece-i hararetini santigrad (münkasım ma'e) mizan-ı hararesinde bir derece-i tezyid edebilmek için iktiza iden kuvvetin (424) kilogram bir sıklıti bir metru irtifaâ'a kaldırabilmek üzere lazım olan kuvvete muadil olduğu ve tabir-i diğerle hararetin muadil mihânikiyesi (424) kilogram metru bulunduğu

ma'lum ise de ziya ile hararet daima yekdiğeri ile karışmış olduğundan ziyanın muadil-i mihânikiyesinin ta'yin ve tehdidini için bu iki vasıtasının yekdiğerinden tefrik ve tahlili kâbil olamamıştır.

Mâ'mafih ziyanın bazı âsar ve te'sirat mihanikiyesi mâ'lumdur: iyod denilen unsura olan te'sirâtı ve fotografya yâ'ni usul-ü tersim bi-l ziya esasını herkesçe ma'lum olarak ittihâd-ı kimyevi vasıtasıyla nebatata lazım olan fehmi i'ta ile nebatatı ihya eden yine ziyadır. Aynı sihan ve vüs'atte ve fakat muhtelif renkte olarak güneş karşısında bulunan iki çuha parçası kar üzerine konduğu halde koyu renk altında bulunan kar daha çabuk erir. Keza bir mizanın kaftanına aynı sıklıkta buz konduğu halde erimeye başlayacak taraf (s.75) kalkacak ve taraf-ı diğeri inecektir. Lakin iş bu meselelerde hararet ile ziyanın te'sirlerini ayırmak kâbil değildir. Eğer nitratlanmış iki kağıt parçasından kırmızı ve diğeri mavi cam altına konulan 5 dakika ve diğeri bir buçuk saat zarfında ancak siyahlanabilecektir. Bu misalde müessir yalnız ziyadır. Kezâlik bir kapalı kap derununa müvellid'ül mâ'i klor habs edilirse bu iki rakibin ziraatı muvakkaten güzel geçinirse de kap derununa az bir miktar ziya koyuyor olacak olsa der-akâb zerr'at-ı mezkure bir şiddetli muharebeye başlarlar.

Ziyaya, bâ'd-ı mücerredî dolduran bir seyyal derununda temevvücât ile hâsıl olan, bir hareket nazariyesiyle bakılmaktadır. Birer akid su derununa bir taş atıldığı nokta etrafında tâ'akküb ider. İşte aynı bunun gibi havada bir gürültü olduğu zaman her taraftan işitilir. Kezâlik bir menbâ'ı ziya etrafında bulunan aksam-ı esiriye-yi tenbih ederek neşr-i ziya eyler.

Nazariyat-ı sabıkadan bir garibe istintaç olunub evde “Gürültüye münzam olan gürültü sükuta hâsıl eder.” Ve “Ziyaya münzam olan ziya zıllmeti meydana getirir” den ibarettir. Mesela sath-ı madde ta'akküb ve tevâli iden temevvücâta mukabil tekrar bir yeni telâtum vuku bulacak olursa hâsıl olacak olan bir zıddiyet ve muhalefet zahiren harekat-ı dairevi-yi mahv eder. Hızlı bir ses çıkarıldıktan sonra bir ikinci ses daha çıkarılacak olsa temevvücâtın çatışacağı hat üzerinde bulunan sam'iyyen ber sükût-u tamdan başka bir şey işitmez!

Temevvücât-ı ziyaiye aynı ziya değildir çünkü ziya gezinmez intişar eder.

Dimağımız nasıl görüyor? Esir derununda vukua gelen ihtizazat dalga şeklinde olarak kürre-i aynı geçub hadeke ya'ni göz bebeğine dâhil ve ka'r- ayende tabaka-i şebkiyeye vasıl olur. İşte burada asab-ı basrî ihtizazat-ı mezkureyi bi't-tamaha-i dimağa nakl ve i'sal eder. Temevvücât-ı ziyaiyenin tabaka-i şebkiyeye vuku' bulan iş bu sadmesi aynı temevvücât-ı maiyenin sahile çarpması gibidir. Lakin asab-ı basrî menbâ'ı ziyadan vürûd eden eşşuanın ancak bir kısmıyla mahsus olur. Bizim için gayrı mer'i bir takım eşşua-i dahi mevcuttur. Lakin

bizim göremediğimiz bir takım renkleri işitemediğimiz bir takım sadaları ihtimal ki bazı hayvanat ve haşerat görür ve işitir. Ulum-u cedide (elvan-ı gayrı mer'iyeye) ve (esvat-ı gayrı mesmua') tabirlerini eylemiştir.

Sür'âti ziyânın saniyede (88,000) fersah olduğunu bilmeyen yok gibidir. Güneşin saati bize ancak (8) dakika ve (13) saniye de vasil olur. Nücum-u saire ise böyle değildir. Mesela (rical-i kanturinin) ziyası bize ancak (3) sene ve (8) ayda vasil olabilir. (Nesri ta'ir) keki? (21) ve () n (26) ve yıldızının yarım asır sonra () ta'bir olunan yıldızın ziyası dahi ancak (71) sene sonra bize vasil olabilecektir.

Bu son zikr olunan yıldız misal şimdi ya'ni (s.76) (1884) senesinde bakacak olsak ancak (1812) senesinde ki halini görmüş olacağız. (1884) de ki ya'ni şimdiki hali ise ancak (1906) tarihinde görünecektir.

Şimdi yâni (1884) de bir ihtiyarın kalkıp da hemen şu yıldız üzerinde bulunması farz edecek olsak (yine farz olmak üzere) küremizin ancak (1811) senesinde halini görebilecektir. Meskur ihtiyar kendi maskatrasına ve hanesine nazar edecek olsa 72 sene evvelki hali ya'ni ölen akrabalarını ve hatta garib endar garip olarak bizzat kendini gayet genç veya çocuk olarak hanesi etrafında dolaştığını görecektir. (s.77)

M.Azmi

SONUÇ

Mustafa Azmi Ömer Akalın, hem Osmanlı Devleti son dönem modernleşme döneminin bir ürünü hem de Cumhuriyet Dönemi ilk yılları eğitim ve idari kadrolarını şekillendiren önemli isimlerinden biri olarak tarihî bir değer taşımaktadır. Onun hayatı ve faaliyetleri, yalnızca bireysel başarılar silsilesi olarak değil; aynı zamanda bir toplumun değişiminde ve dönüşümünde etkili olan bir fikir adamı ve bürokratin toplumsal rolü bağlamında da ele alınmalıdır. Eğitimci kimliğiyle özellikle taşra illerinde gerçekleştirdiği eğitim ve kültürel alanlardaki reformlar, sergi organizasyonlarıyla şehirlere kültürel katkılar sunması, dönemin idare anlayışını ve eğitim politikalarını anlamak açısından büyük önem arz etmektedir.

Mustafa Azmi Bey'in yaşamı, birçok Osmanlı münevveri gibi devletle iç içe geçmiş bir mücadele ve hizmet öyküsüdür. 1895'te bir suikast iddiası sonucu haksız yere tutuklanması ve sonrasında beraat etmesi, onun devletle olan ilişkilerindeki kırılma noktaları göstermektedir. Ancak buna rağmen görevine dönüp halk yararına hizmet etmeyi sürdürmesi, onun karakterinde taşıdığı vatanperverliğin ve kamu ahlakının bir göstergesi olarak değerlendirilebilir. Özellikle 1909 Bursa Sergisi'nde başrol olması ve organizasyon anlamındaki başarısı, Osmanlı toplumunun sanayi, ziraat ve el sanatlarındaki birikimini modern bir vitrinde sunmayı başarmıştır. Bu bağlamda Azmi Bey, kültürel kalkınmanın temsilcilerinden biri olarak karşımıza çıkmaktadır.

Yazdığı eserler hem toplumu bilgilendirme çabası gütmüş, hem de dönemin münevverlerinin halka inmesini bizlere göstermiştir. "Hanım Kitabı", dönemin kadın algısı ve toplumdaki yerine dair fikirler sunarken, "Su" adlı teknik eseri İstanbul'un altyapı tarihini ve suyun yaşamımızdaki yeri ile ilgili önemli katkılar sağlamaktadır. Tez boyunca ortaya konulan belgeler, gazeteler, dergiler, ansiklopediler ve arşiv kayıtları ışığında Mustafa Azmi Ömer'in hem Osmanlı Devleti hem de Cumhuriyet Dönemi bürokrasisindeki yeri daha net anlaşılmıştır. Onun hayatı, eğitim, idare ve toplumsal bilinç alanında yaptığı çalışmalarla geleceğe ışık tutan örnek bir şahsiyet olduğunu göstermektedir. Bu yönüyle Azmi Ömer'in biyografik incelemesi, akademik ve tarihsel anlamda önemli bir yere sahiptir.

KAYNAKÇA

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Dahiliye (BOA, İ..DH..) Dosya/Gömlek No 1351-34

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-1 Ali Evrak Odası (BOA, BEO.) Dosya/Gömlek No 1853-138950

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hatt-1 Hümayun (BOA, HAT.) Dosya/Gömlek No 643-31537

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Hariciye Nezareti, İstanbul Murahhaslığı (BOA, HR.İM..) Dosya/Gömlek No 22-34

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Defterler (BOA. DH. SAİDd..) Dosya/Gömlek No 72/333

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Mektub-i Kalemî (BOA, DH.MKT.) Dosya/Gömlek No 1568-79

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Mektubi Kalemî (BOA, DH.MKT..) Dosya/Gömlek No 1588-7

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Maarif Nezareti, Mektubi Kalemî (BOA, MF.MKT..) Dosya/Gömlek No 427-29

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Maarif (BOA, İ..MF..) Dosya/Gömlek No 9-48

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Mütenevvia (BOA, DH.MTV..) Dosya/Gömlek No 1-2

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat (BOA, İ..TAL..) Dosya/Gömlek No 2,5-64

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat (BOA, İ..TAL..) Dosya/Gömlek No 240-37

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Taltifat (BOA, İ..TAL..) Dosya/Gömlek No 378-28

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-1 Ali Evrak Odası (BOA, BEO.) Dosya/Gömlek No 3690-276724

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Dahiliye, Muahberat-ı Umumiye İdaresi (BOA, DH.MUİ.,) Dosya/Gömlek No 27-6

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, İrade, Hususi (BOA, İ..HUS.,) Dosya/Gömlek No 112-27

Devlet Arşivleri Başkanlığı Osmanlı Arşivi, Bab-1 Ali Evrak Odası (BOA, BEO,) Dosya/Gömlek No 2243-168170,

CTF Tıp Tarihi Müzesi Arşivi.

Ağaoğlu, Y. & Tatlı, M. (2020). *Osmanlı Taşrasında Maarif İdaresinin Mülkiyeli Yöneticileri, Mülkiyeli Maarif Müdürleri*, 3. Uluslararası Mardin Artuklu Bilimsel Araştırmalar Kongresi, Farabi Yayınevi, Mardin.

Akkılıç, Y. (1990). *Bursa Milli Fuarı, Dünyü., Bugünü., Yarını*, Barışçı Ajans Tesisleri. Bursa

Akşam Gazetesi (16 Ocak 1940). *Büyük Bir Kayıp*. s. 4

Azmi. (1928) *Eski ve Yeni Harfler Hakkında Bazı Mutaalalar*. İnsan Matbaası. İstanbul.

Azmi Bey. (1310). [1893]. *İlk Kıraat Kitabı*. Kasbar Matbaası.

Azmi Ömer. (H.1330, M.1912). *Hanım Kitabı*. Matbua-yı Amire. İstanbul.

Azmi [Ömer]. (27 Nisan 1884 - 1 Recep 1301). “*Havanın Hayata Derece-i Lüzumu*”. Haver Dergisi. 2. Sayı. İstanbul.

Azmi Ömer ve Besim Ömer. (1884). *Su*. Ceride-i Askeriye Matbaası.

Beyatlı, Y. (2018). *Çocukluğum, Gençliğim, Siyasi ve Edebi Hatıralarım*. İstanbul Fetih Cemiyeti Yayınları. İstanbul. 9. Baskı.

Bursa Sergisi. (17 Temmuz 1325 -30 Temmuz 1909). Vilayet Matbaası. Sayı 2.

Bursa Sergisi. (28 Ağustos 1325 -10 Ağustos 1909). Vilayet Matbaası. Sayı 8.

Bursa Sergisi. (15 Kânunusani 1325 -23 Ocak 1910). Vilayet Matbaası. Sayı 10.

Bilgin, T. (2023) *Hilal-i Ahmer Ebe ve Hemşire Eğitimlerinin Öncüsü Besim Ömer Paşa*. Kızılay Kültür Sanat Yayınları. İstanbul.

Cumhuriyet Gazetesi (16 Ocak 1940). *Acı Bir Kayıp*. s. 5.

Çankaya, A. (1968-1969). *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Mars Matbaası. Ankara. c. 3.

Çelik, A. (2022). *Konya İl Milli Eğitim Müdürlerinden Mustafa Azmi Akalın*. Karatay Belediyesi. Akademik Sayfalar. c. 21, s. 33.

Gözelce D, (2022). *Ömer Azmi'nin Hanım Kitabı'nda Yer Alan Yemek Tarifleri*. Turkish Studies – Language and Literature, s. 1330

Kavak, M. (19-21 Mayıs 2017). *Besim Ömer Paşa ve Ailesinin Hususi Evrakı*. . Zeytinburnu Belediyesi, Sağlık Tarihi ve Müzecilik Sempozyumu 3, s. 435

Kuran-ı Kerim. Enbiya. 21/90

Korkmaz, G, & Eken, H. (2013). *Türkiye'de Fuarcılığın ilk Adımlarından 1909 Bursa Sergisi*. Bursa Büyükşehir Belediyesi Kitaplığı. s. 13-290

Mustafa Azmi. “Ziya”, *Haver Dergisi*, 3. Sayı, İstanbul, 15 Recep 1301 (11 Mayıs 1884)

Okay, M. (2008). “Haver”. *TDV İslam Ansiklopedisi*. Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları. 16. Cilt. İstanbul, s. 527

Sezer, C & Metin, Ö. (2016). *Hilâl-i Ahmer Cemiyeti'nin Balkan Savaşlarının da Muhacirlere Yardımları*. Türk Kızılayı. Ankara.